

Bijlage 1
Gebiedsbiografie

GEBIEDSBIOGRAFIE

DEN HELDER ZEESTAD OP HET WAD

HET VERLEDEN VERANKEREN IN DE TOEKOMST

2022

WEDER OP

Het komt wel goed, stad.
Adem door,
zucht je wind maar door de straten,
lucht je hart.
In de luwte ben je nergens.

Geluk schuilt in een stormhoek,
Houd die Kop hoog
en zet je schrap.
Je bent een stad om op te bouwen,
weder op te bouwen,
zoals je altijd hebt gedaan.

Winkelcomplex, appartementencomplex.
Minderwaardigheidscomplex gesloopt.
Afgebroken, afgevoerd,
ketsen de echo's van oude laster
tegen nieuwe gevels af.
Laat maar waaien.

En ik weet het, lieve stad.
Het valt je zwaar nu.
Het beukte net wat harder dan gewoon.
Stormschade en -schande wijs,
ben je bestand.

Jutter, raap je moed bijeen.
Zoek het strand af, schop het schuim weg
en knarsetand het zand.
Windkracht is wrakhout slepen
tot je terugvindt wie je was.

stadsgedicht van Yanaika Zomer, januari 2021

Inhoud

INLEIDING	4
THEMA 1 | Ontstaan van het natuurlijke landschap en eerste bewoning	8
THEMA 2 | Kust(verdediging) en landwinning	36
THEMA 3 | Maritiem: handel, haven en helden	56
THEMA 4 | Militair bolwerk	72
THEMA 5 | Stadsontwikkeling en wederopbouw	88
DE TROEVEN VAN DEN HELDER	108
Bronnen	110
Colofon	112

Inleiding

Vindingrijk en veerkrachtig

Weinig steden in Nederland kennen zo'n wervelende geschiedenis als Den Helder. Den Helder en Huisduinen moesten na diverse verwoestingen steeds opnieuw worden opgebouwd en vaak ook wat betreft structuur, samenleving en economie opnieuw worden uitgevonden. Julianadorp is op een heel eigen wijze ingesprongen op maatschappelijke ontwikkelingen als de fluctuerende woningbehoefte, de opkomst van de bollenteelt en recreatie, met een ander karakter dan Den Helder als gevolg. Als er iets kenmerkend is voor de identiteit van de gemeente dan is dat het vermogen om zichzelf altijd aan te passen. Steeds weer werd er uit het verleden een basis gevonden voor een nieuwe en betere toekomst, zelfs als dat verleden vernietigd of verdwenen was.

Was het maar mogelijk om de vindingrijke en veerkrachtige identiteit van Den Helder in één beeld te vangen, dan wilde iedereen het direct omarmen en komen bekijken. Helaas openbaart het geheim van Den Helder zich maar met moeite. Je moet je best doen om het te ontdekken. De ligging, met het water aan drie zijden en in onbruik geraakte verdedigingswerken, heeft ook geleid tot een bepaalde mate van isolement. Daarnaast hebben de afgeschermde havenfunctie en de gesloten cultuur van de marine afgelopen decennia ook gezorgd voor verdeling; ruimtelijk en sociaal.

Den Helder is waarschijnlijk niet de enige maritieme stad die daar mee te maken heeft, maar zal wel zelf moeten bepalen hoe ze daar mee omgaat. Daartoe is het noodzakelijk dat inwoners en gemeentebestuur zich bewust worden van de aanwezige waarden, en dat ze zich de waarden toe-eigenen en respecteren. De afgelopen jaren worden steeds meer gebieden voor het publiek toegankelijk en beleefbaar gemaakt, zoals Willemsoord. Maar er zijn allerlei verhaallijnen die nog 'braak' liggen. Het opnieuw benutten van plekken vraagt om een slimme balans tussen behoud van het oude karakter enerzijds, en een nieuwe dynamiek passend bij het heden anderzijds. Niet opnieuw uitvinden, maar koesteren van ons erfgoed en voortbouwen op wat karakteristiek is voor Den Helder.

Vindingrijk en veerkrachtig, dat vormt onze identiteit en de sleutel voor de volgende fase van Den Helder en de regio. Ook nu staat de gemeente weer voor nieuwe uitdagingen net als heel Nederland. Opgaven met een immense impact op de omgeving, waaronder een circulaire economie, klimaatadaptatie, de energietransitie, de woningbouwopgave en specifiek voor Den Helder de toekomst van de offshore en de marine.

Inhoud

Doel
De gemeente Den Helder heeft behoefte aan een gebiedsbiografie als onderlegger van de gemeentelijke omgevingsvisie. Dit is het primaire doel van deze biografie. Een omgevingsvisie omvat niet alleen een toekomstbeeld maar ook de hoofdlijnen van de huidige kwaliteit en hoe de gemeente daarmee om wil gaan. De biografie geeft daarom aan wat de wezenlijke kenmerken van het gebied zijn, hoe deze zijn ontstaan en als basis kunnen dienen voor ontwikkelingen in de toekomst. Daarnaast wordt met deze gebiedsbiografie ook de bijzondere ontwikkelingsgeschiedenis van Den Helder in de spotlights gezet. Den Helder is een aantrekkelijke plaats om te wonen, te recreëren en te werken. Het verleden en de identiteit van Den Helder zijn daarbij onmisbaar.

Deze gebiedsbiografie beschrijft niet alleen wat er was en wat Den Helder tot Den Helder maakt, maar ook hoe we de kwaliteiten van de stad kunnen verankeren en verrijken voor de toekomst.

Opbouw
In de gebiedsbiografie wordt de ontwikkelingsgeschiedenis van Den Helder op verschillende schaalniveaus en in verschillende tijdlagen bekeken.
Het verhaal van de hele gemeente wordt verteld, met aandacht voor de daarbij behorende illustratieve overblijfselen, structuren en objecten.
Het gaat over het ontstaan van het landschap, de vestiging en groei van de woonkernen en de wisselwerking tussen de mens en de elementen (zee en land, wind en water).

Door de ontwikkeling van Den Helder in hoofdlijnen te beschrijven kunnen beleidsmakers, maar ook ondernemers, ruimtelijke ontwikkelaars, communicatieadviseurs en geïnteresseerde inwoners zich snel een beeld vormen van wat Den Helder bijzonder maakt. Wat is er karakteristiek aan de gemeente? Hoe zijn die karakteristieken in de loop van de tijd ontstaan en hoe kunnen de karakteristieken een meerwaarde bieden voor een toekomstbestendig Den Helder?

OMGEVINGSWET Artikel 3.2 (inhoud omgevingsvisie)
Een omgevingsvisie bevat, mede voor de uitoefening van de taken en bevoegdheden, bedoeld in artikel 2.1, eerste lid:

a. een beschrijving van de hoofdlijnen van de kwaliteit van de fysieke leefomgeving,
b. de hoofdlijnen van de voorgenomen ontwikkeling, het gebruik, het beheer, de bescherming en het behoud van het grondgebied,
c. de hoofdzaken van het voor de fysieke leefomgeving te voeren integrale beleid.

Thema's
De geschiedenis is thematisch beschreven én verbeeld, waarbij de thema's elkaar chronologisch opvolgen. Zowel landschap als stedenbouw en sociaal-maatschappelijke karakteristieken komen terug in de uitwerkingen van de volgende thema's:

1. Ontwikkeling van het natuurlijke landschap en de eerste bewoning
2. Kust(verdediging) en landwinning
3. Maritiem: handel, haven en helden
4. Militair bolwerk
5. Stadsontwikkeling en wederopbouw

De thema's staan in samenhang met elkaar en brengen het rijke verhaal van Den Helder in beeld. Voor deze gebiedsbiografie is een beperkte serie diepgravende gesprekken met kenners van de gemeente gevoerd. De gesprekken zijn gevoerd met:

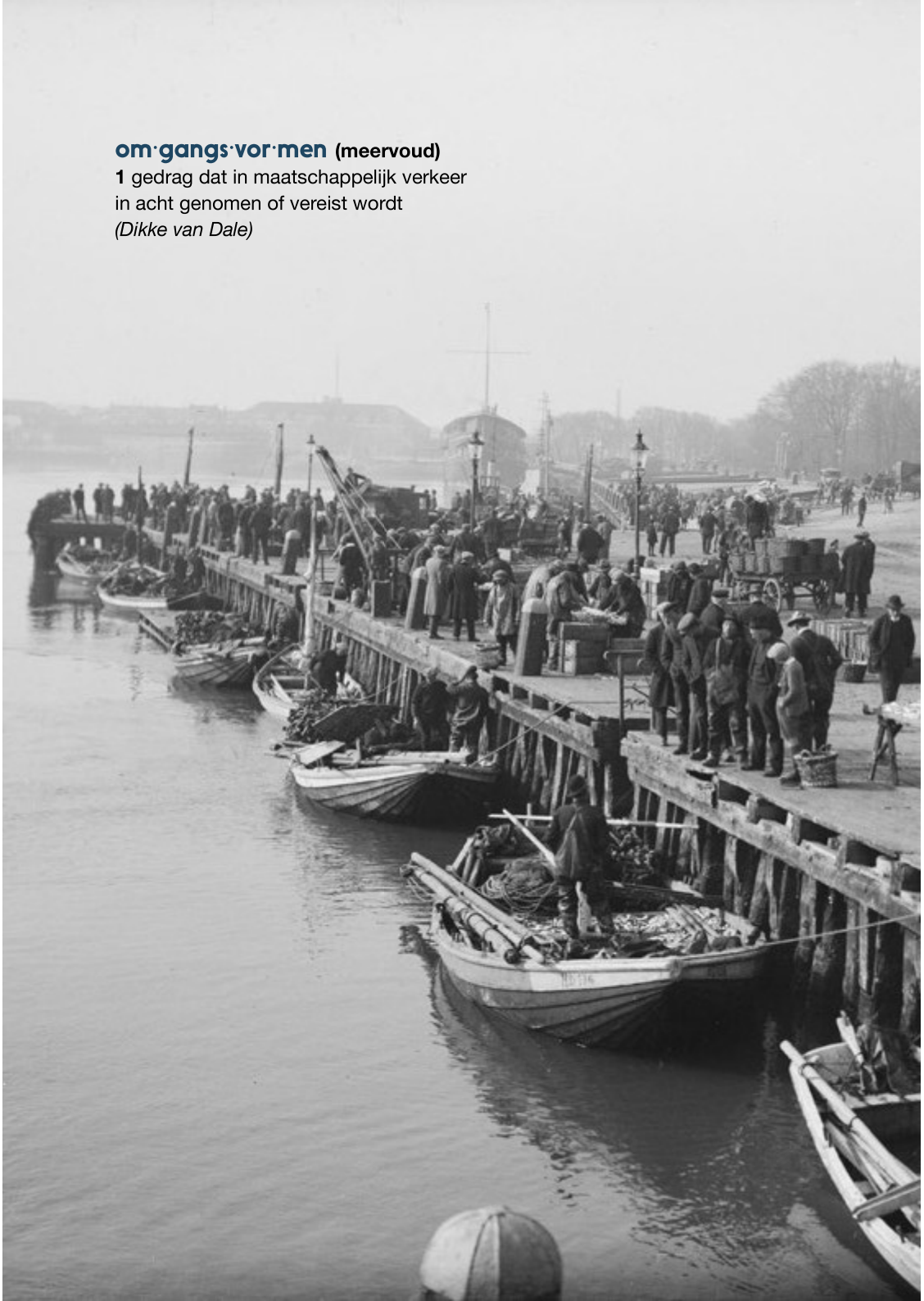
- Jan Bremer (historisch geograaf) en Jan van Tongeren (amateurhistoricus)
- Willem Stam (strategisch adviseur gemeente Den Helder)
- André Koning (oud-directeur Stichting Erfgoed Den Helder)
- Kees Turnhout (adjunct-directeur Port of Den Helder)
- Gerrit Seegers (oud-directeur Woningstichting Den Helder)

Elk thema eindigt met een opsomming van de belangrijkste karakteristieken, objecten en structuren die vandaag de dag nog in het gebied terug te vinden zijn.

Omgangsvormen
De biografie van Den Helder stopt niet in het heden. Elke nieuwe dag zal iets bijdragen aan het verhaal van Den Helder. Zonder volledigheid na te streven, geven de omgangsvormen richting aan elk thema: hoe kun je het verleden verankeren in de toekomst, gekoppeld aan opgaven en trends waar Den Helder nu mee te maken heeft, bijvoorbeeld:

- de woningbouwopgave (1500 woningen tot en met 2030);
- de economische vernieuwing met onder meer het versterken van het Maritieme cluster;
- de positionering van het centrum voor de hele regio;
- het optimaal benutten van de ligging aan zee met drie kusten;
- de bereikbaarheid en voorzieningenaanbod (onderwijs, sport, detailhandel etc.);
- de energietransitie (energieneutraal in 2040);
- het goed omgaan met de klimaatveranderingen (klimaatadaptatie);
- het streven naar een gezonde, veilige en aantrekkelijke leefomgeving.

om·gangs·vor·men **(meervoud)**
1 gedrag dat in maatschappelijk verkeer in acht genomen of vereist wordt
(Dikke van Dale)

THEMA 1

Ontstaan van het natuurlijke landschap en eerste bewoning

Het verhaal

Het hedendaagse landschap in en om Den Helder bestaat uit harde dijken, zachte dijken, (voormalige) eilanden, aandijkingen, polders en duingebieden. Processen zoals zeespiegelstijging, veengroei, bodemdaling, getijdenbeweging, afbraak en verstuiving hebben het landschap door de eeuwen heen gevormd. Het landschap onderging een aantal grote gedaanteveranderingen: een vrijwel onbegroeide, uitgestrekte zandvlakte (ca. 9000 v. Chr.) veranderde in een gesloten, bolronde, ver zeewaarts gelegen strandwalkust met een achterliggend moeras (ca. 3850 v. Chr.) tot een waddengebied met eilanden, kwelders en wadplaten (800 n. Chr.).

De mens had zich naar de landschappelijke veranderingen te voegen. Door stormvloeden gingen de eerste gehuchten *Oud Huisduinen* en *Die Helder Buyrt* verloren. Daarnaast hadden de eilandbewoners te kampen met verstuiving van de bouw- en weilanden. Toch bleef men volharden. Was dat omdat men toen al in zag dat het Marsdiep belangrijk zou worden? Sporen en vondsten uit diverse lagen uit de dynamische geschiedenis, zoals vuurstenen werktuigjes, Vikingschatten, veenresten, oude dijkjes en voormalige duintjes, vinden we terug op verschillende – soms verrassende – locaties.

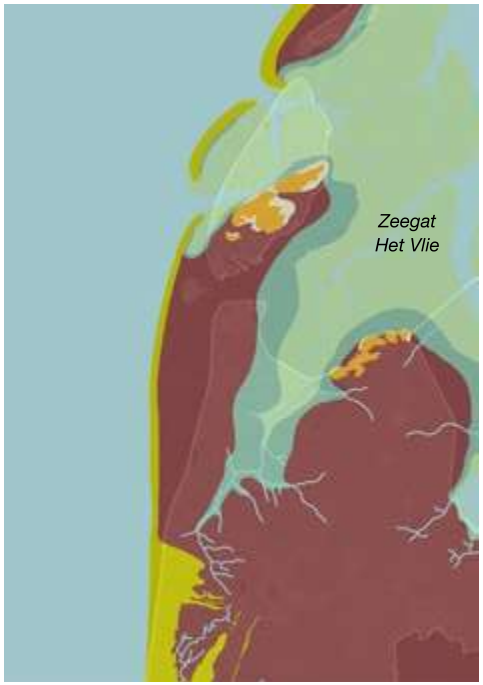
Paleogeografische ontwikkeling

- Strandwallen en lage duinen
- Hoge duinen
- Strandvlakten en duinvalleien
- Wadden en slikken
- Kwelders en riviervlakten
- Veengebied
- Bedijkte kwelders en riviervlakten
- Droogmakerij
- Stedelijk gebied
- Binnenwater
- Buitenwater
- Pleistocene zandgebieden, beneden 16 en 0 m. -NAP
- Riviervlakte en beekdalen
- Stuwwallen, gestuwde keileem en door stromend landijs gemodelleerde ruggen en dalen

Zandvlakte, 5500 voor Chr.
Grote zandvlakte (dekzand) met stuwwallen (o.a. Texel en Wieringen) met een uitgebreid getijdegebied ten zuiden van deze vlakte.

Veenmoeras, 1500 voor Chr.
Strandwalkust met uitgestrekt veen- moeras.
Zeegat bij Bergen scheidt het noordelijk deel van het zuidelijk deel

Dalend veengebied, 100 na Chr.
Strandwalkust met dalend veengebied waar de zee meer invloed op krijgt via een zijtak van het zeegat Het Vlie.

Eilandenreeks, 1250 na Chr.
De duinenrij is doorbroken en het veen weggespoeld door stijgende zeespiegel, stormvloeden en dalende bodem door veenontginningen.
Het gehucht Oud Huisduinen (Husidina) en Torp (Edesthorpa) ontstaan in de vroege Middeleeuwen.
Den Helder ontstond rond 1500.

Ontwikkeling dorpen, 1500 na Chr.
De kop van Noord-Holland bestaat uit een strandwallen-structuur maar is nog net niet aaneengesloten door een aantal zeegaten, waaronder Heersdiep. In 1610 wordt de Zanddijk aangelegd en werden de eilanden verbonden.

Ingedijkt gebied, 2000 na Chr.
Met de verdere bedijking en drooglegging (o.a. polder Koegras) ontstond stapsgewijs de kustlijn zoals we nu kennen. Den Helder verstedelijkt en Huisduinen blijft kleinschalig en kan nog steeds gezien worden als 'wad-deneiland', maar nu verbonden aan het vaste land.

Een stevige basis: berg en stenen

Het is nu misschien moeilijk voor te stellen, maar millennia lang lag het grondgebied van gemeente Den Helder buiten bereik van de zee. Oorzaak was het in de laatste ijstijd (weichselien) door wind afgezette zand dat heel Nederland afdekte, het zogenaamde dekzand. Het dekzand lag hier veel hoger dan de omgeving. Het rustte op zijn beurt op een fundament van keileem, een mengsel van door ijs platgedrukt zand, leem en keien, dat hier in de voorlaatste ijstijd (saalien) door gletsjers was achtergelaten.

Van de stugge keileem, die veel beter bestand is tegen afbraak door de zee dan zand of zeeklei, vinden we nog slechts enkele restanten in de Noordkop aan de oppervlakte. Denk aan de Hoge Berg op Texel (15m. +NAP) en de hoogten van het voormalige eiland Wieringen (Westerland bijna 13m. +NAP). Het merendeel van het keileem bevindt zich in de ondergrond of ligt op de zeebodem, zoals het geval is ten westen van Texel. Daar liggen de zogeheten Texelse Stenen op de bodem van de Noordzee die aansluiten op de hoogten van Texel en Wieringen.

Hoewel dus grotendeels onzichtbaar bieden zij (tot op de dag van vandaag) weerstand tegen afbraak door de zee en vormen zodoende als het ware een kaap, een ophangpunt van een bolronde (convexe) kustboog die reikte van Camperduin tot aan Texel.[1] Door deze kustboog ontwikkelde de Noordkop zich anders dan de noordoostelijke Waddenkust of het zuidelijkwestelijkere gedeelte van de Noordzeekust, zoals we later zullen zien.

Na de laatste ijstijd (ca. 9.000 v. Chr.) warmde het klimaat op. De voorheen koude kale dekzandvlakte raakte langzamerhand begroeid en verschillende soorten grazers, zoals mammoeten en elanden trokken door het gebied. In het kielzog van de trekroutes van deze grote zoogdieren volgden prehistorische jagers. In zeldzame gevallen komen in de Noordkop werktuigen uit deze periode naar boven. Ten noorden en westen van Julianadorp, zijn in 1956 en 1978 vuurstenen afslagen en een pijlpunt gevonden die dateren uit de midden-steentijd (ca. 8.800-4.900 v. Chr.).[2] Het zijn de oudste archeologische vondsten van menselijke aanwezigheid die tot dusverre in de gemeente Den Helder zijn gedaan.

1. Schoorl 1999.
2. Schendelaar 2020, 8.

Stap 2000 jaar terug in de tijd en je wandelt niet over dijkpaden, maar moddert door moerassen (bron: Dirk van Esbroeck).

Resten van een middeleeuws huis op het Balgzand. Het aan het eind van de middeleeuwen overstroomd Balgzandgebied was in de middeleeuwen nog bewoond (bron: Foto Arch. Directie Wieringer- meer nr. 9571).

Weids veenmoeras
Door het warmer worden van het klimaat vulde het Noordzeebekken zich met smeltwater. Aan de zeezijde van de bolronde kustboog kwam omstreeks 5500 v. Chr. een eerste lage duinenrij (strandwal) tot stand. Achter de strandwal ontstond een uitgestrekt moerasgebied. In deze moerasachtige omstandigheden groeiden planten sneller dan ze werden afgebroken en stapelden dode planten zich op tot een dik pakket veen. Aanvankelijk werd het veen door grond- (kwel) en oppervlaktewater gevoed, maar mettertijd groeide het veen zo hoog, dat het van enkel regenwater afhankelijk werd.

De veengroei ging – zeker na het dichtslibben van het Zeegat van Bergen (ca. 1500 v. Chr.) – ongestoord door en verbond de Noordkop op den duur met Friesland. Het grootste deel van het veenpakket is inmiddels verdwenen. In de Noordkop komen binnendijks slechts hier en daar, zoals bij Groote Keeten en Anna Paulowna, nog dunne veenresten aan de oppervlakte voor. Buitendijks zijn veenresten bij Balgzand en Groote Keeten door kustafslag aan de oppervlakte gekomen (nr. 6 op de themakaart).

Het uitgestrekte moerasgebied was van de zee afgesneden door een gesloten strandwal in het westen en door kwelders en wadplaten in het noorden. Zo'n 2.000 jaar geleden kon men over de strandwal tot Texel komen. Het huidige drie kilometer brede, sterk stromende Marsdiep bestond nog niet. Texel en Wieringen staken waarschijnlijk boven het veenmoeras uit, beide waren bewoond en ontgonnen. Maar ook in Den Helder moet sprake zijn geweest van bewoning. Bij *Torp* (nu De Schooten) vond men in 2016 archeologische sporen uit de late-bronstijd en bij uitbreidingen van het ziekenhuis in 1959 en 1978 trof men vondsten uit de midden-ijzertijd aan (nr. 7 op de themakaart). Ook in de Romeinse tijd was waarschijnlijk bewoning, want vondsten uit deze periode zijn aangetroffen bij de aanleg van de Nieuwe Haven in 1951, maar ook bij graafwerkzaamheden ten oosten van de Jan Verfailleweg in 1955, bij de aanleg van Marina Boatex in 1978 en bij de bouw van het huidige politiebureau in 1997.[3]

3. Bremer 2014, Schendelaar 2020, Verniers 2017.

Van zoet naar zout
Vanaf de hoger gelegen delen in het landschap werd het omringende veenmoeras in cultuur gebracht. Door het overtollige water via gegraven greppels af te voeren naar natuurlijke veenstroompjes droogde de bovenlaag van het veen op en werd de bodem geschikt voor akkerbouw en veeteelt. De ontwatering leidde echter tot inklinking en vertering van het veen, waardoor de bodem sterk daalde. Door aanhoudende ontginningen en de daarmee gepaard gaande bodemdaling stagneerde de afvoer van het veenwater en nam de kwetsbaarheid van het veengebied voor overstromingen vanuit het Vlie toe.

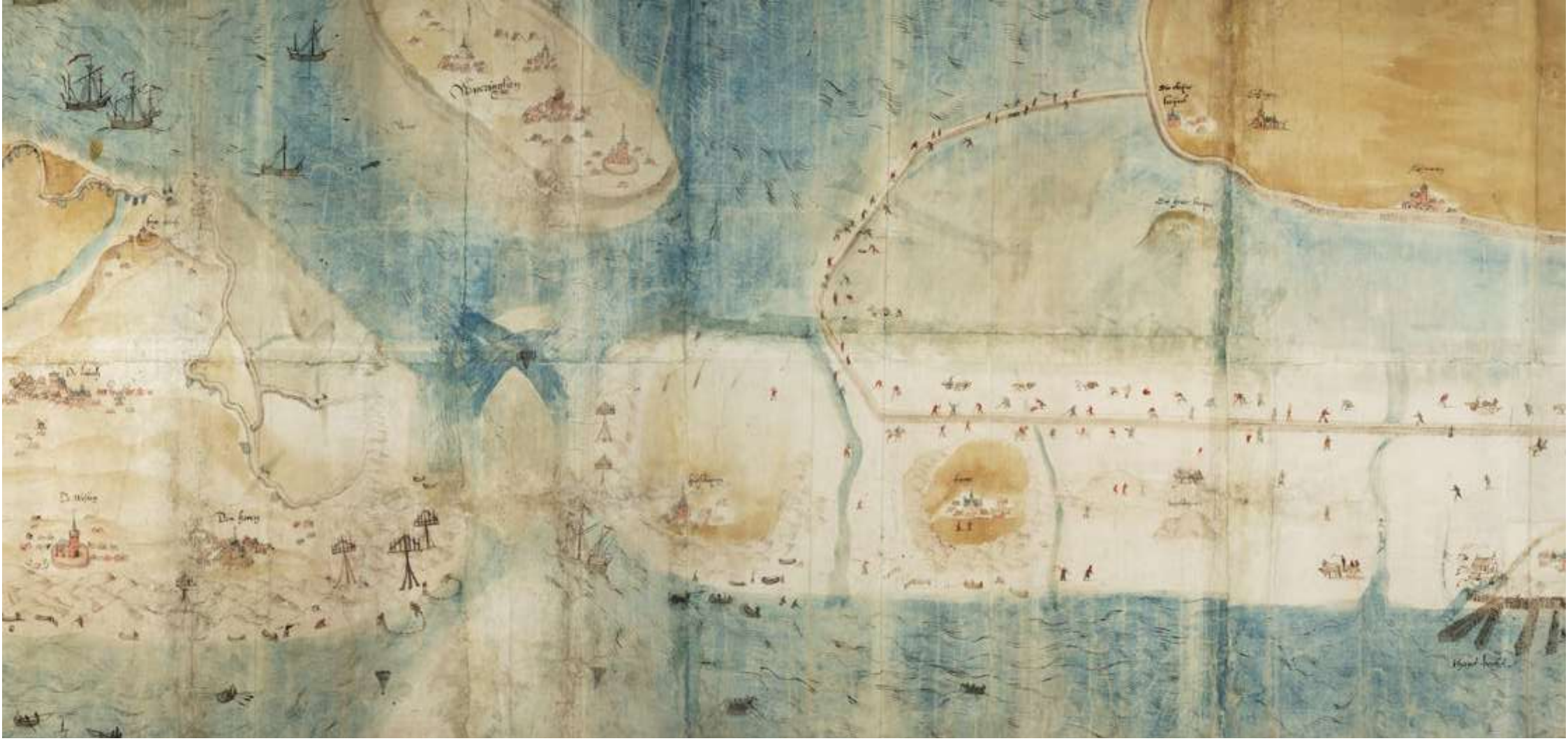
Het Vlie, het zeegat tussen Vlieland en Terschelling won steeds meer terrein. De verbinding tussen het binnenmeer Almere en het Vlie verbeterde waardoor het Almere veranderde in de zoute Zuiderzee (nu het IJsselmeer) met eb en vloed. De mogelijke voorloper van het Marsdiep, *'Fluvius Maresdeop'* dat wordt genoemd in kronieken van het Duitse klooster te Fulda dat hier bezittingen had, waterde in oostelijke richting af op het Vlie.[4] Door de verbeterde afwateringsmogelijkheden nam de vertering van het veen toe in een gebied dat al bodemdaling kende, waardoor het zeewater steeds gemakkelijker vanuit het noordoosten de Noordkop kon binnendringen. Om droge voeten te houden verstevigde en/of verhoogde men de woonplaatsen met huisafval, vegetatieresten en mest. De welbekende terp van Torp werd in de tiende en/of elfde eeuw opgeworpen.[5]

Eilandenreeks
De bewoners in de Noordkop kregen het door een serie stormvloeden in de elfde en twaalfde eeuw zwaar te verduren. Vanuit zowel de Waddenzee als de Noordzee drong het zeewater het gebied binnen. Om het land te beschermen bouwde men dijkjes van klei en wier (bijvoorbeeld zeegras) aan. Helaas was de moeite vaak tevergeefs. Diverse dorpen en landerijen overstroomden en verdwenen. In de Noordkop brak de strandwalkust in drie 'grote' eilanden: Texel, Huisduinen en Callantsoog.

4. Roos 2011, 16.
5. Roessingh 2018.

Achter de eilanden ontstond een landschap met uitgestrekte wad- en zandplaten doorsneden met getijdengeulen en kleinere kreken waar zout water in- en uitstroomde. Het Nieuwe diep was zo'n getijdengeul. (bron: Agnes Monkelbaan)

Uitsnede Bedijkingsplan van de Zijpe van Jan van Scorel uit 1553 (definitieve droog-legging in 1597). Het landschap was veranderd in een reeks eilanden met daarachter een uitgestrekt getijdengebied vol kreken, wadplaten en kwelders die alleen bij hoog water af en toe overstroomden. (bron: Nationaal Archief Den Haag, verzameling Binnenlandse kaarten Hingman, nr. toegang 4. VTH, inv. nr. 2486)

Tussen de eilanden Texel en Huisduinen stroomde voortaan het Marsdiep. Tussen Huisduinen en Callantsoog stroomde het Heersdiep en tussen Callantsoog en Petten het Zijpe. Via de zeegaten werden enorme hoeveelheden zand aangevoerd. Landinwaarts ontstond dan ook een grotendeels zandige vlakte die tweemaal daags overstroomde. Het landschap van toen doet denken aan de Wadden van nu.

Op drooggevallen wadplaten vormde de wind lage duintjes, waarvan sommige tot op heden als ‘nollen’ herkenbaar zijn. Op historische kaarten staan nollen, soms met bewoning, aangegeven met namen als Quelderduin, De Garst en De Schooten. Vroeger staken ze boven de omgeving uit. Bij De Garst, even ten westen van vliegveld De Kooy, is dat nog steeds het geval. De meeste nollen zijn afgegraven; het zand werd verkocht als scheepsballast. De Schooten vinden we deels terug onder een woonwijk en deels als kunstproject De Nollen ingericht door Rudi van de Wint en het aangrenzende heringerichte Nollenlandschap van Landschap Noord-Holland (nr. 4 op de themakaart).

Kaartbeeld volgende pagina is een uitsnede van een kaart uit 1573 van Christiaan Sgrooten afgebeeld. Er staan twee kerken getekend, één in Huisduinen en één op het Torp. De ligging van de duinen en de vaargeul waren blijkbaar ook belangrijk, net als de namen van de vele kreken. Vogelzand, het Koegras, Tuselant; vele huidige namen hebben een geschiedenis van honderden jaren (bron: Noord-Hollands Archief Haarlem).

Gehuchten Huisduinen en Den Helder
Dat men het ontstane eiland Huisduinen – en niet Den Helder noemde – is niet zo verwonderlijk. Huisduinen bestond mogelijk al in de Vikingtijd. De Sint Maartenkerk in Utrecht meldde in de elfde eeuw het verlies van drie hofsteden (boerderijen) in *Husidina* tussen 862 en 865 toen Vikingen het gebied domineerden. Taalkundig gezien gaat het woord *Husidina* terug tot de vierde eeuw.[6] Het gehucht *Die Helder Buyrt* (ook wel de Helder, later Den Helder) ontstond rond 1500 op de hogere kwelder achter de Noordduinen van het eiland. De naam is mogelijk afgeleid van het Friese woord *'heller'* wat kwelder betekent.[7] In het zuidoosten van het eiland lag het agrarische gehucht Heiligharn.

De duinen waarachter *Husidina* en *Die Helder Buyrt* lagen, boden slechts tot zekere hoogte bescherming tegen de zee. Met enige regelmaat richtten stormvloeden grote schade aan. Rampzalig was de Allerheiligenvloed van 1570 toen zo'n 100 van de 112 huizen verdwenen en de bedijkte kwelder tussen Helder en Huisduinen werd weggeslagen. Met een stormvloed in 1604 verdween de oude kerktoren van Huisduinen *'met schone weijden en de huijsen'*. Door het landverlies was het dorp Huisduinen genoodzaakt steeds verder oostwaarts op te schuiven. *Die Helder Buyrt* schoof steeds verder naar het zuiden op.

Uiteindelijk moest – ook door de steeds verder naar het zuiden uitschurende Marsdiep – de hele noordwesthoek van het eiland aan de zee worden prijsgegeven. Ondertussen was aan de oostzijde van het eiland een nieuwe wadgeul ontstaan, het Nieuwe Diep die later zou veranderen in de haven van Den Helder.

6. Bremer 2014, 10.
7. Roos 2011, Bremer 2014.

Grafelijkheidsduinen en Donkere Duinen
Toen in de twaalfde eeuw het dorp Huisduinen op een eiland kwam te liggen ontstond ten zuiden ervan het onbewoonde eilandje *'t Oogh*. Ten zuiden van *'t Oogh* stroomde een zijarm van het Heersdiep. We zien dit nog terug in de bocht van de Jan Verfailleweg ten zuiden van de Donkere Duinen. Ten noorden van *'t Oogh* lag getijdengeul *het Gat* die uitmondde in *het Gaatje*. Dit kleine, ondiepe zeegat op de grens met het eiland Huisduinen stoof in de eerste helft van de zestiende eeuw dicht. Hierdoor groeiden de duinen op *'t Oogh* samen met de duinen aan de zuidzijde van het eiland Huisduinen. De Zuidduinen heten tegenwoordig de Grafelijkheidsduinen, een verwijzing naar de graaf Van Egmond, de voormalige eigenaar van bijna het hele eiland Huisduinen. De naam van de duinen op *'t Oogh* veranderde van *d'Oogerduynen*, *D'oggerduinen* naar de Donkere Duinen. De getijdengeul het Gat die lange tijd de grens vormde tussen de twee eilanden leeft voort in de sinds 1994 aangelegde Harmplas (nr. 3 op de themakaart).

Kaartbeeld volgende pagina:

Verdwenen dorpen en gehuchten
Op deze kaart te zien dat er veel van het oorspronkelijke eiland (met bewoning en bedijking) is verdwenen en de oorspronkelijke kustlijn uit de zestiende eeuw circa twee kilometer landinwaarts is verschoven na verschillende overstromingen.

Helder
Oud Huisduinen
Heyligharn
Torp
Den Helder
Marinecomplex
Den Helder
Waddenzee
N250
kustlijn 1571
kustlijn 1669
kustlijn 1866
Oudduinse Bos
Heufelijkheidsduinen
Donkere Duinen
Ruigeweg

Kernkarakteristieken

Relicten van ‘volharding’

1. **Huisduinen en omgeving** nog steeds een waddeneiland, maar nu verbonden aan het vaste land, zie ook thema 3.
2. **Grafelijkheidsduinen (a) en Donkere Duinen (b)** landinwaarts verschoven en samengegroeide duinen als restant van de reliëfrijke eilandgrenzen van Huisduinen en *’t Oogh*.
3. **Harmplas en omgeving** waar het verzande getijdengeul *het Gaatje* voortleeft.
4. **Oude nollen** (voormalige) binnenlandse opgestoven duintjes De Garst, Quelderduin en De Schooten, deels bemind door kunstenaar Rudi van de Wint.
5. **Mariëndal** voormalige wadvlakte in 2005 heringericht als nat natuurgebied met wadkreekjes, lage nollen, dijkjes en een teruggebrachte haye.
6. **Balgzand** aan het eind van de middeleeuwen overstroomd. Het Balgzandgebied was in de vroege Middeleeuwen nog een uitgestrekt en bewoond wadgebied met geulen, kreken en kwelders.
7. **Torp (of ’t Dorp)** een opgehoogde nederzetting uit de vroege Middeleeuwen. Tegenwoordig onderdeel van de wijk De Schooten. Torp is een voorbeeld van meerdere verdwenen en verdronken dorpen.

Omgangsvormen

Tegenwoordig wordt Den Helder als poort naar het Waddengebied beschouwt. Niets is echter minder waar, eeuwenlang maakte Den Helder op eiland Huisduinen deel uit van een lange reeks Waddeneilanden die begon bij Camperduin. Door latere bedijkingsplannen lijkt het eilandverleden van Den Helder in de vergetelheid te zijn geraakt. Hier liggen kansen om op het gebied van educatie, recreatie en toerisme Den Helder te profileren als deel ván het Waddengebied.

Ter versterking van het recreatieve-toeristische aanbod zouden de grenzen van het voormalige eiland herkenbaar en beleefbaar gemaakt kunnen worden. Een koppeling met klimaatadaptatie ligt voor de hand: de grens in de vorm van een (versterkte) groene zone, wadi of waterloop. De getijdenkreken en -zwinnen die het gebied doorsneden en deels nog in het agrarisch gebied terug te vinden zijn, zouden zich goed kunnen lenen voor klimaatadaptieve projecten als wateropvang en -berging.

De dynamiek van de natuur kenmerkt de geschiedenis van het eiland Huisduinen. Nog steeds bepalen de Noordzee met zijn duinen en stranden, het snelstromend Marsdiep en de unieke natuur van de Waddenzee samen de natuurlijke omgeving. Genoeg mogelijkheden voor extensieve recreatie; zwerf- of natuureducatieve excursies door de duinen en op het wad van Balgzand.

De klok van de Huisduinerkerk is uit 1537. Telkens als de kerk door overstromingen en oorlogen moest worden afgebroken en elders herbouwd, verhuisde de klok mee. Het kerkje is gewijd aan de beschermheilige van de zeevaarders Sint Nicolaas. (bron: Bert Knot).

Landschap, natuur en beeldende kunst komen samen in De Nollen, van kunstenaar Rudi van de Wint. (bron: Nathant181)

“Den Helder kust de zee; een slagzin met poëtische diepgang. Het omvat het stoere en soms rauwe van onze stad van kust en zee. Een ruwe bolster met blanke pit. Het eeuwige gevecht met de zee is daarbij kenmerkend. Maar ook de samensmelting van het stoere karakter van de Noordzee met de lieflijke Waddenzee”

Kees Turnhout, adjunct-directeur Port of Den Helder

De bijzondere archeologische vindplaatsen vertellen het ondergronds verborgen verhaal van Den Helder. Door ze bovengronds herkenbaar te maken wordt het verhaal beter zichtbaar. Dit gebeurt nu nog weinig in Den Helder zelf, op Fort Kijkduin na. Momenteel loopt een initiatief om vondsten uit Huisduinen in het Huisduiner kerkje tentoon te stellen. Vooral de locatie Torp, een historische plaats die tegenwoordig onherkenbaar is, maar waar belangrijke vondsten en sporen zijn aangetroffen, leent zich om het verhaal bovengronds herkenbaar te maken.

Kortom, kansen voor:

- Educatie m.b.t. ontstaan Den Helder
- Recreatie en toerisme
- Natuurbehoud en -versterking
- Klimaatadaptatie (wateropvang en -berging)

Beeld volgende pagina:

Via de zeegaten werden enorme hoeveelheden zand aangevoerd. Dit zand ligt aan de oppervlakte in de polder het Koegras. Bloembollen gedijen er goed op, de Noordkop is inmiddels een belangrijk productiegebied voor de bloembollenteelt. (bron: dr. Knox)

THEMA 2

Kust(verdediging) en landwinning

Het verhaal

Door eeuwenlange kustafslag werd de duinenrij zo smal dat dijkaanleg noodzakelijk was geworden. Met reeksen van dijken probeerde men de huizen en landerijen te beschermen. Sporen van diverse opgeworpen kustbarrières vinden we op, onder en naast elkaar nog in het landschap terug. In de loop van de eeuwen lukte het om de zee een halt toe te roepen en het landschap steeds meer naar eigen hand zetten.

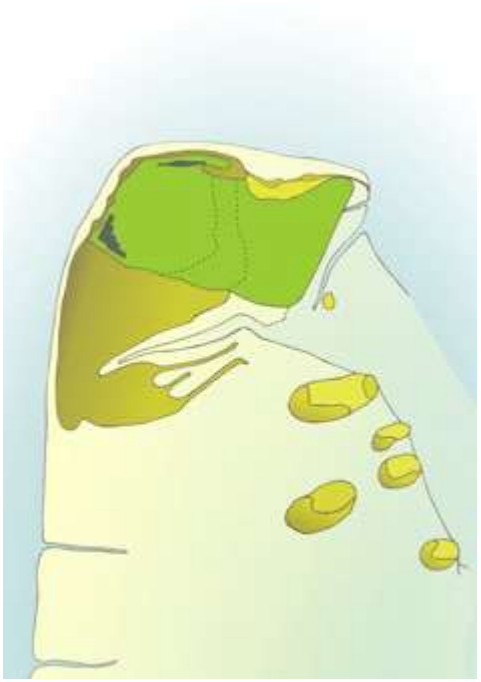
Het karakter van de bedijkingen veranderde van defensief naar offensief. Geen bescherming meer van het bestaande, maar het toevoegen van nieuw land. Tussen de oude en nieuwe bedijkingen zien we verschillen. Oude polders, zoals de Koogpolder en de Nieuwlanderpolder kennen van oorsprong een kleinschalige en onregelmatige verkaveling en kronkelende dijken en wegen. Jongere polders, zoals Het Koegras hebben een ander landschapsbeeld; deze werden rationeel ingericht met rechte verkavelingspatronen, wegen en waterlopen.

Eerste polders tot en met de zestiende eeuw
Door stormvloeden in de veertiende en vijftiende eeuw was de duinenrij aan de noordwestzijde van het eiland Huisduinen zodanig versmald dat dijkaanleg noodzakelijk was geworden. Tussen de Noordduinen en de Zuidduinen moesten dijken voortaan het tussenliggende gebied *('t Tuselant)* beschermen. Het gebied bestond uit drie polders, van west naar oost het Oude Land, het Koogland en de Nieuwlanderpolder. Een tiental dijken kon echter niet verhinderen dat polder het Oude Land grotendeels in zee verdween. Van de dijken die polder het Koogland en de Nieuwlanderpolder begrensden vinden we nog sporen in de stad terug. Het zijn overblijfselen van de oudste dijken in het gebied.

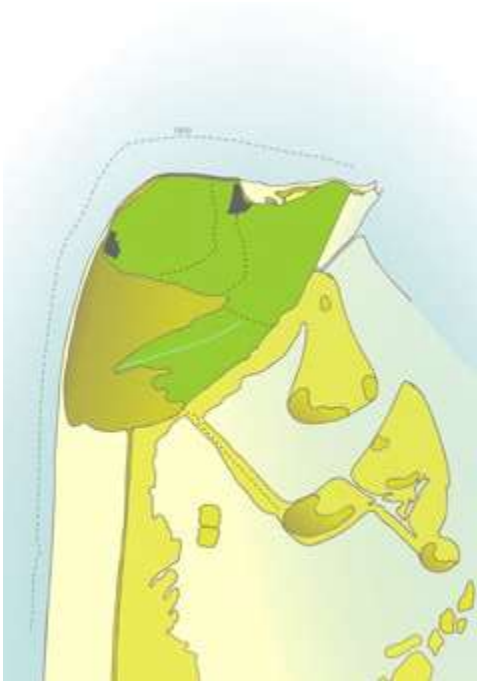
Helderse Zeedijk
Naast de schade die de stormvloeden aanrichtten, veroorzaakte het Marsdiep structurele problemen. Het Marsdiep schuurde steeds verder richting het zuiden uit waardoor de Noordduinen wegspoelden en *Die Helder Buyrt* moest worden verplaatst. Ook werd een voorloper van Helderse Zeedijk opgeworpen. Ondanks de dijk hielden de moeilijkheden aan. In 1660 hadden de stromingen bij *Die Helder Buyrt* een diepte van 34 meter uitgeschuurd tot dicht onder de toenmalige Helderse Zeedijk.[8] Men besloot de dijken van zand en klei en soms bekleed met graszoden en wier, te verstevigen met paalwerk. Houten hoofden voor de Helderse Zeedijk moesten de stroom van de kust afleiden. Herhaaldelijk vonden reparaties en verlengingen van de hoofden plaats.

Prent van de Allerheiligenvloed in 1675.
Op de achtergrond wordt het dorp Huisduinen door de golven verwoest. (bron: Noord-Hollands Archief Haarlem. Inv. nr. NL-HlmNHA-480-000145)

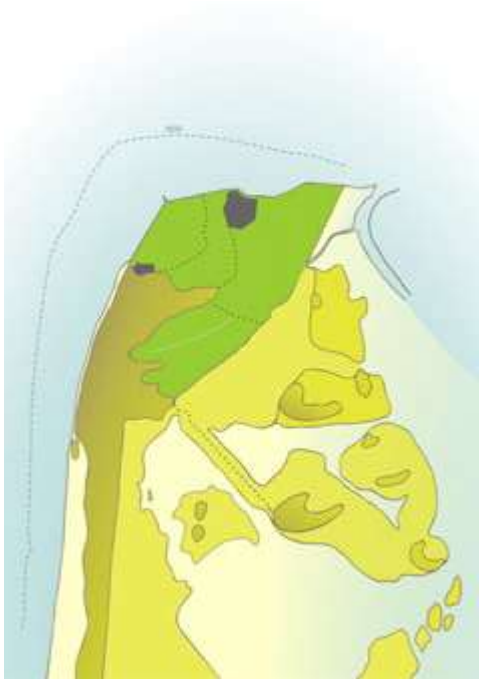

1600
Eiland Huisduinen met de oudste polders en diverse nollen.

1650
Lemaire's Ooghduinpolder (1601), Zanddijk (1610) en Nieuwe Staatendijken (1642).

1750
Verdere afkalving van de Noordzeekust en realisatie eerste Helderse zeedijken.

1800
Versteviging Helderse Zeewering en verbeterde haven Nieuwediep door aanleg leidam.

1850
Stelling van Den Helder, Noordhollandsch Kanaal en Polder Het Koegras.

2020
Ophoging Helderse Zeewering, verdere verstedelijking en realisatie Nieuwe Haven.

Paalworm vernietigde tenslotte al het houtwerk, waardoor halverwege de achttiende eeuw werd overgegaan op bekleding met steen. In dezelfde tijd bereikte de Helderse Zeedijk een zekere stabiliteit. Sinds 1750 ligt de dijk op de tegenwoordige locatie. Wel volgden nog tientallen versterkingen van de dijk plaats. Zo stortte men basaltzuilen, waren er bezinkingen van platen gewapend beton, volgden een kade, keermuur en pantsermuur, en vonden een verbreding van de dijk en bestortingen van keileem plaats. In de jaren zeventig werd de dijk in het kader van de Deltawet verhoogd en met asfalt bekleed tot de dijk die het nu is.

“De kustlijn is een keiharde lijn die dient als zeewering voor onze eigen veiligheid. Door het hoogteverschil is het heel lastig om een verbinding te leggen tussen de stad en de zee. Maar op de dijk is het uitzicht fantastisch.”

Kees Turnhout, adjunct-directeur Port of Den Helder

Beelden volgende pagina:

Het Kaaphoofd tussen Den Helder en Huisduinen. De dijk vormt een harde grens tussen water en land. (bron: Bert Knot)

Zeil evenement op het Marsdiep met veel toeschouwers op het Wierhoofd, rechts het huisje voor de misthoorn. ca. 1930. (bron: Regionaal archief Alkmaar)

Lemaires Oogpolder
Na bedijkingen in het westen en noorden van het eiland Huisduinen, waren eind 1600 ook de gronden aan de zuidzijde van het eiland bedijkt. Voormalige getijdengeulen *het Gat* en *'t Gaatje* waren ingepolderd tot Lemaires Oogpolder. Eigenaar, opdrachtgever en financier van de bedijking, Isaac Lemaire was een in Antwerpen rijk geworden handelaar en VOC-aandeelhouder en beschouwde de potentiële landbouwgrond waarschijnlijk als belegging.
De bedijking omvatte ongeveer het gebied van het tegenwoordige Nieuw Den Helder. De dijk liep in het verlengde van de Nieuwlanderdijk, ongeveer vanaf fort Dirks Admiraal tot aan de Donkere Duinen. Lemaire ondernam ook pogingen tot meer bedijkingen in het Buitenveld (Het Koegras), maar na het wegspoelen van een deel van de nieuwe dijk kregen Lemaire's plannen geen gevolg.

In Lemaires Oogpolder werden drie boerderijen gebouwd, één van deze boerderijen zou later Hoeve Vrede en Vrijheid worden. Deze boerderij stond tot 1963 op de hoek van de Dollardlaan en Marsdiepstraat. De inpoldering en de verpachtte buitendijkse Koegrasgronden leverden Lemaire weinig op. Door de onvruchtbare zandgronden hielden pachters zich vooral bezig met schapenhouderij, enige koeienteelt, konijnenjacht en het vangen van vogels. Rond 1727 volgde de aanleg van een eendenkooi bij Quelderduyn, waardoor de naam in loop der tijd veranderde in De Kooy.

Zanddijk, van eiland naar vasteland
In 1603 concludeerde men dat het Heersdiep, de getijdengeul tussen Huisduinen en Callantsoog nagenoeg was verzand. Alleen bij hoge stormvloeden stroomde water uit de Noordzee over de wadvlakte van het Koegras.[9] Nadat echter een stormvloed begin 1610 de net bedijkte Wieringerwaard weer onder water zette, besloten de Staten Generaal om een dijk aan te leggen van Huisduinen naar Callantsoog. De raadpensionaris Johan van Oldebarnevelt was aanjager van het plan, al was het maar om zijn eigendommen in de ingepolderde Zijpe en Wieringerwaard te beschermen. De Zanddijk heette daarom aanvankelijk ook wel 'Van Oldebarneveltsdijk'. De stad Amsterdam verstrekte de lening.

9. Bremer 2014, 65.

De dijk die Huisduinen met het vasteland verbond, werd één tot twee kilometer landinwaarts opgeworpen en beplant met helmgras. Door de zuidwestenwind verstoof het zand op het strand, werd het opgevangen door de helm en groeide de dijk. De mens liet zodoende de natuur zijn werk doen, een sterk staaltje van 'ecological engineering'. Het oorspronkelijke dijklichaam is nauwelijks meer terug te zien. Alleen dat de duinenrij er opvallend smal is en in het algemeen minder hoog is opgestoven herinnert aan de samenwerking tussen mens en natuur (nr. 4 op de themakaart).

De Zanddijk werd aangelegd door vele arbeiders die in hutten waren ondergebracht die de aanzet vormden tot Groote Keeten en de verder noordelijk Kleine Keet. Het zand dat voor de dijkaanleg nodig was, kwam uit een parallel gegraven sloot, een zogeheten 'haye'. In 2005 is in Mariëndal een gedeelte van de zeventiende-eeuwse haye in het landschap teruggebracht (nr. 4b op de themakaart). Tijdens de stormvloed in 1953 hield de Zanddijk het ternauwernood. Sinds de Deltawet wordt het strand aangevuld met zand uit de zee. Door wind, zee en stroming verdwijnt er zand van de kust, maar door aanhoudend nieuw zand op te spuiten blijft de kustlijn – vooralsnog – intact.

Beeld volgende pagina:

*Kaart van het 'grote onbedijckte landt 't Koegras op de inspectie van den jare 1647 en 1648'. Linksboven Huisduinen en linksonder Callantsoog. Tussen Callantsoog en Huisduinen lag een door diverse kreken doorsneden zandig kustlandschap met lage duintjes dat alleen bij hoge vloed en storm werd overspoeld. Het Koegras bestond uit zandige, lager gelegen wadgronden die pas ruim 200 jaar later bedijkt zouden worden.
Verspreid lagen diverse nollen. Manuscriptkaart op perkament door Dirck Pietersz, Abbestee,
31 mei 1652. (bron: Westfries Archief, Hoorn)*

Polder Het Koegras
Dankij de Zanddijk slibde het kweldergebied aan de oostzijde van de dijk steeds verder op. Het Koegras raakte met grassen begroeid en stroomde nog maar eens in de zoveel tijd met water uit de Waddenzee over. Hieraan kwam in 1817 definitief een einde door de komst van het Koegraskanaal en de bedijking van het Koegrasgebied in het oosten. De definitief drooggevallen polder werd met rechte wegen en waterlopen ingericht (nr. 6 op de themakaart). Met de nollen en voormalige kreken hield men nauwelijks rekening.

Landarbeiders uit Friesland die tijdens de aanleg van het Noordhollandsch Kanaal in de polder kwamen wonen en werken stichtten de Friese Buurt. De opbrengst van de gronden bleef beperkt. De 'woestijn van het Koegras' kwam pas na de komst van kunstmest in ontwikkeling. De veehouderij breidde uit tot in de loop van de jaren vijftig en zestig de bloembollenteelt zich in het gebied ontwikkelde. Langzamerhand veranderden weilanden in bloembollenvelden. Inmiddels is het overgrote deel van de polder in gebruik voor de bloembollenteelt.

Balgzandpolder
In de jaren zestig circuleerden nieuwe grootschalige bedijkingsplannen in Den Helder. De dijken langs de noordwestkust van Wieringen en de Balgzanddijk tussen Van Ewijcksluis en Oostoever voldeden niet aan de kustverdedigingseisen. De vraag rees of het niet voordeliger zou zijn het geld voor de dijkversterking te besteden aan de aanleg van een dijk van Den Helder naar Den Oever en daarmee het grootste deel van het Balgzand en de Breehorn in te polderen. De versterking van de dijken langs het Balgzandkanaal en op Wieringen zou dan achterwege kunnen blijven. Tegelijkertijd zou met de inpoldering van het Balgzand ruimte komen voor nieuwe industrie en een mogelijkheid voor de aanleg van een commerciële haven.

Unieke vogelrots in de Balgzandpolder nu officieel natuurgebied. (bron: Vogelrots Balgzandpolder – Dutchphoto voor Landschap Noord-Holland)

Na jaren van besprekingen en voorbereidingen concludeerde het Rijk in de Zeehavennota van 1966 dat de vaargeulen in het Marsdiep te ondiep waren voor grote vrachtschepen, waardoor van een zeehaven van betekenis geen sprake kon zijn. Bovendien was de infrastructuur van en naar de Randstad en het Ruhrgebied beneden peil. Ook milieuorganisaties hadden grote bezwaren tegen de inpoldering en industrie op deze plek.[10] Als gevolg werden de inpolderingsplannen geschrapt. Sinds 2009 maakt het Balgzand deel uit van Werelderfgoed Waddenzee. Het is een pleisterplaats voor duizenden trekvogels, die vanaf de vogelkijkhut ten noorden van Van Ewijcksluis en bij Informatiecentrum 't Kuitje te bestuderen zijn.

10. Bremer 1997, 128.

DAGBLAD VOOR ALKMAAR

Noordhollands Dagblad

Prof. Wieger Bruin legt kaart op tafel

PLAN VAN DEN HELDER VOOR BALGZANDHAVEN

Nuchter

Moet marinevliegveld voor woningen wijken?

1600 hectare industrieterrein, 250.000 inwoners

BALGZANDHAVEN

Prinses Irene bestelde haar positiegarderobe

Soldaat gedood bij ongeluk met jeep

In 1964 presenteerde prof. Wieger Bruin, stedenbouwkundig adviseur van Den Helder, een eerste schets van hoe de Balgzandhaven eruit zou kunnen komen te zien. Er zou voldoende ruimte komen voor industrie, een zeehaven en een verbeterde infrastructuur (bron: Noordhollands Dagblad, 3 sept. 1964)

Beeld vorige pagina:

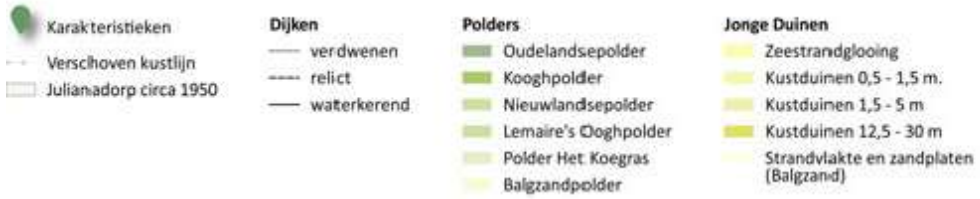
Op de volgende pagina een luchtfoto van de weidse polder Het Koegras met de Nieuweweg als centrale as tussen Julianadorp en Den Helder. (bron: Collectie Nederlands Instituut voor Militaire Historie)

Kernkarakteristieken

Relicten van ‘de beteugelde dynamiek’

1. **Huisduinerpolder en zandvaart** groene landelijk zone tussen Huisduinen en Den Helder oorspronkelijk onderdeel van ’t Tuselant met de Oudeland- en Koogpolder.
2. **Timorlaan en -park** verloop van verdwenen Koogdijk en moerassige ’t Verdronken land als restant van een wiel (dijkdoorbraak).
3. **Vijfsprong Nieuwlander polder (1505)** nu Polderweg, Spoorstraat, Boerhaavestraat, Middenweg en Javastraat.
4. **De Zanddijk (a) en De Haye bij Mariëndal (b)** structuur van de Zanddijk (1610) en de opnieuw gegraven zeventiende-eeuwse haye.
5. **Zeedijk / Helderse Zeewering (1774)** identiteitsbepalende en multifunctionele zeewering waar zee en land samenkomen en bijzondere vergezichten opleveren.
6. **Polderstructuur Het Koegras (1817)** ruime open maat en orthogonale structuur van grootschalige aandijking Het Koegras. Polder nu deels in gebruik voor bloembollenteelt.
7. **Julianadorp** is de afgelopen vijftig jaar van een kleine agrarische buurt in de polder ontwikkeld tot een zelfstandig dorp met een eigen identiteit en dorpscultuur.

Omgangsvormen

De ligging van Den Helder aan zee met drie kusten is uniek. De ligging is vanuit de lucht goed te zien, maar eenmaal op de grond vanuit de stad vaak niet goed waarneembaar. De hoge Helderse Zeedijk verhindert een zichtrelatie tussen de stad en de zee en daarnaast ligt de stad vaak met de achterkant naar de zee toe. Eenmaal op de dijk is het uitzicht eindeloos, imposant, misschien zelfs intimiderend en altijd weer anders. Om recreanten in staat te stellen dichter bij de Noordzee te komen wordt een ‘infinity’ brug, de Seasaw ontwikkeld. Een toegankelijke verbinding met de Waddenkust zou een vervolgstap kunnen zijn. Met een betere verbinding met de Waddenzee kan de ligging van Den Helder als kaap versterkt worden.

De dijken hebben de invloed van de zee op het landschap getemd. De strijd tegen het water, waar Holland om bekend staat, is in Den Helder in optima forma uitgevochten. Het vele landverlies, de dijkdoorbraken, het opschuiven van de dorpen, het vastleggen van de kustlijn, de aandijkingen: Den Helder heeft het relatief gezien nog niet zo lang geleden meegemaakt.

Zowel in de stad als in de directe omgeving vinden we nog overblijfselen van deze strijd tegen het water terug. Hoewel de strijd tussen land en zee slechts kort geleden aan banden is gelegd, lijkt men nu aan dit boeiende verhaal wat achteloos voorbij te gaan. Hier ligt een kans om de positie van Den Helder op gebied van natuur, educatie, recreatie en toerisme te versterken.

Naast de waterkerende en recreatieve functies zijn voor de dijken meer functies denkbaar. De keringen bieden kansen voor diverse vormen van medegebruik, denk bijvoorbeeld aan het stimuleren van biodiversiteit of energie opwekking. Elders in Nederland worden functies in het dijklichaam zelf gerealiseerd, zoals woningbouw of parkeergarages. Medegebruik is ook voor het ingepolderde achterland denkbaar; met fiets- en wandelpaden door het agrarische gebied kan de omgevingskwaliteit en het toeristisch-recreatieve aanbod worden versterkt.

Kortom, kansen voor:

- Recreatie en toerisme (drie kusten en polderlandschap)
- Verbinding land en zee
- Natuur
- Multifunctionaliteit (medegebruik): waterveiligheid, biodiversiteit, energieopwekking, verblijfsruimte.

THEMA 3

Maritiem: Handel, haven en helden

Het verhaal

Het Marsdiep werd halverwege de zestiende eeuw ondanks de verraderlijke zandbanken dé economische slagader naar het hart van de Republiek, Amsterdam. Het agrarisch maritieme gehucht Den Helder aan het Marsdiep, dat aanvankelijk onderdeed voor Huisduinen, groeide en maakte faam in de maritieme wereld van visserij, het loodswezen, reddingswezen, koopvaardij en walvisvaart. De maritieme cultuur leeft zowel in tastbare objecten zoals gebouwen, grafzerken en varend erfgoed als in (minder tastbare) verhalen voort.

Visserij
Door overstromingen, verzilting van de bodem en voortdurende verstuivingen van de duinen richtten de eilandbewoners zich voor hun inkomsten meer en meer op de zee. Begin zestiende eeuw was de visserij het belangrijkste bestaansmiddel geworden. Men viste op haring, schol, schelvis en kabeljauw.

Waar voorheen het oude eiland Huisduinen lag viste men met tot kniehoogte opgestroopte broekspijpen op paling. De schol werd gedroogd of gezouten in manden en vaten en via handelaren verkocht naar grote steden als Kampen, Deventer, Antwerpen en Keulen.

Als na de opening van het Noordzeekanaal in 1876 de koopvaardij in Nieuwediep wegvalt, wordt de visserij opnieuw één van de belangrijkste bronnen van inkomsten. Na eerst op een aantal andere plekken gehuisvest te zijn (onder andere de Vismarkt) nam de gemeente in 1891 een visafslaggebouw op de dijk aan de Buitenhaven in gebruik. In 1906 volgde een hulpafslag en schuilplaats bij ongunstig weer nabij het Wierhoofd. Hier vond vooral de verkoop van de haringvangst plaats.

De aanleg van de Afsluitdijk in 1932 maakte een einde aan de haringvisserij. Bovendien liep de visserij door maatregelen tijdens de Tweede Wereldoor-

De afgemeerde vissersvloot met hangende netten in het want om te luchten en drogen, ca. 1910.
(bron: Regionaal Archief Alkmaar)

log sterk terug. Pas na 1945 ging het weer beter. In 1961 kwam een nieuwe visafslag, waarna nog drie uitbreidingen volgden. Vanwege de voorgeschreven vangstbeperkingen en de hoge olieprijzen kromp de Helderse visserij vanaf halverwege de jaren zeventig sterk in. Tegenwoordig bestaan nog maar enkele Helderse viskotters.

Beloodsing, betonning en lichtschipperij
Naast visserij begon halverwege de zestiende eeuw de scheepvaart op het Marsdiep steeds meer werk te verschaffen. Na het passeren van het Marsdiep moesten de zwaarbeladen zeilschepen worden gelicht voor zij hun reis door de ondiepe Zuiderzee naar de Hanzesteden en Amsterdam konden

Treknetten, sleepnetten, zegen. Haringtrek op de kust van Den Helder 1936. (bron: Regionaal Archief Alkmaar)

vervolgen. Deze zogeheten lichtschipperij is eeuwenlang een belangrijke bron van werkgelegenheid aan het Marsdiep geweest.

Door het toenemende scheepvaartverkeer werd ook de pilotage (beloodsing) steeds belangrijker. Men moest voortdurend op de hoogte blijven van de veranderlijke en verraderlijke zandbanken, want na een paar hevige stormen kon een diepe vaargeul zich zomaar hebben verplaatst. Het verleggen van de betonning en het verzetten van de bakens was dan ook een verantwoordelijke taak.

Eind zestiende eeuw begon men met de bouw van meer bakens voor de kust van Huisduinen, Den Helder en Texel. Zo werd een vuurbaak van zestien à achttien meter hoog met twee vuren aangelegd op het Jan Pieters-

zoonduin ten zuidoosten van de Kijkduin. De eerste vuurtoren met lampen volgde in 1822 op fort Kijkduin. De vuurtorenwachters, later de kustwacht, observeerden de scheepvaart. Als een schip in nood was werd vanaf fort Erfprins een kanonschot en vanaf de vuurtoren een vlaggensein gegeven aan schepen die in de nabijheid voeren.

In 1875 werd de vuurtoren afgebroken, want de locatie middenin het fort kon een hindernis vormen. Een nieuwe vuurtoren werd in 1877-1878 gebouwd naar ontwerp van Q. Harder (nr. 1 op de themakaart). De kustwachtpost in de vuurtoren werd opgeheven na de bouw van de kustwachttoren nabij fort Kijkduin in 1915 (nr. 2 op de themakaart). Vuurtoren de Lange Jaap is een rijksmonument en vertrouwd thuisbaken voor vele Nieuwediepers. De toekomst van de vuurtoren is onzeker, maar het verhaal en de markante functie als baken in het landschap mag eigenlijk niet verdwijnen.

Koopvaardij en walvisvaart

In de zestiende eeuw was de Oostzeevaart nog altijd het belangrijkst, maar daarnaast ontwikkelde zich de handel op andere Europese landen en voer men begin van de zeventiende eeuw ook op Oost-Indië. Het Marsdiep werd de economische slagader van Amsterdam. De groeiende komst van vloten op het Marsdiep gaf meer werk in de lichterschipperij en inwoners uit Huisduinen en Den Helder voeren mee op de VOC vloot. Zeelui van Huisduinen en Den Helder gingen ook ter walvisvaart. Vooral in de achttiende eeuw beleefde de vaart op de arctische wateren een bloeitijd. Op het Marsdiep kwamen halverwege de achttiende eeuw jaarlijks 1.300 à 1.500 schepen binnen. Waarvan circa honderd walvisvaarders uit Groenland. Uit archiefstukken weten we dat in 1758 koopvaardijschepen uit Noorwegen, Riga, Dantzig, Bordeaux, Londen, Sunderland, Sint Eustatius en Suriname kwamen.[11]

Huisduinen en Den Helder hadden enige welvaart van de schepen (soms hele vloten) die moesten wachten op gunstige wind om uit te varen. Herbergen boden onderdak en vertier aan de bemanning en voor de bevoorrading van de schepen was veel brood en bier nodig. De jaaromzet van de meelmolen van Huisduinen was daardoor vaak hoger dan die van dorpen van vergelijkbare grootte in de omgeving. De Molensloot in de Huisduinerpolder herinnert nog aan de molen.

11. Bremer 2014.

Haven het Nieuwediep, kanaal en spoor
Aan het eind van de achttiende eeuw besloot stadhouder Willem V tot de aanleg van een haven in Den Helder. De voormalige getijdengeul het Nieuwdiep werd met dammen beteugeld en op diepte gehouden. In 1782 werd de haven geopend en konden visserij-, koopvaardij- en admiraliteitschepen ongehinderd in- en uitzeilen. In 1815 volgde een kade langs de westzijde van de haven, nu bekend als het gedeelte tussen het Havenplein (met hotel Lands End) en de Koopvaarderschutsluis. De grond voor deze kade was afkomstig van graafwerk voor de Museumhaven Willemsoord (nr. 5a op de themakaart). Hierdoor groeide het Nieuwediep en nam het strategisch belang van de haven toe. Hierdoor voelden mensen 'van buiten', uit bijvoorbeeld Amsterdam of Den Haag de noodzaak zich met de stad te bemoeien, zoals we in thema 4 en 5 zullen zien.

De Helderse haven kreeg er in 1824, na de opening van het ruim tachtig kilometer lange Noordhollandsch Kanaal, een functie als doorvoerhaven bij. Het kanaal gaf de haven van Amsterdam een betere verbinding met de Noordzee en vermeed ondiepten in de Zuiderzee. Echter, om de eigen (Amsterdamse) haven te beschermen werd Den Helder aangewezen als deel van 'het onvrij territoir'. Het was verboden in het kustgebied en in Den Helder goederen te laden en te lossen. Pas na de afschaffing van de verordening in 1851 werd vrije handel mogelijk en kon de Helderse haven een koopvaardijhaven worden. De haven floreerde.

Vuurtoren Lange Jaap. Bakens en kapen waren de voorlopers van de vuurtoren. Halverwege de 18e eeuw werd de kaap ter hoogte van de huidige vuurtoren Ruigebeen genoemd. Een verwijzing naar het gebruik van walvisbeenderen in de kaap die door Jacob Cornelisz Ruijg, commandeur op de walvisvaart waren meegenomen? De Lange Jaap is van gietijzer. (bron: Avda)

De thuiskomst van schepen zoals het pantserschip Hr. Ms. Hertog Hendrik trok altijd veel toeschouwers naar de havens. Rechts een huisje met ranke toren van de misthoorn. 1937. (bron: Regionaal Archief Alkmaar)

Sail Den Helder 2013. Naar schatting zijn er in de 16de, 17de en 18de eeuw in het ankergebied bij Texel en Den Helder minstens 1000 schepen vergaan. Onder andere op kerstavond 1593 voltrok zich een stormramp, waarbij wel 140 schepen op het Marsdiep betrokken waren. 40 schepen werden van hun ankers losgeslagen en vergingen. Andere schepen liepen vast op het strand. In totaal verdronken er zo'n 1050 mensen. (bron: Gerard Mengerink)

Door de opening van de spoorlijn naar Alkmaar en een spoorhaven voor overslag (het Bassin, nr. 7 op de themakaart) in 1865 nam de transportverbinding met de rest van Nederland toe. Goederen konden nu ook in strenge winters wanneer het kanaal dichtvroor vervoerd worden. Helaas kwam na 25 jaar een einde aan de economische bloei van de haven en Den Helder. Na de opening van het Noordzeekanaal in 1876 deden de koopvaardijschepen de Helderse haven niet meer aan. Vanaf die tijd was Den Helder alleen nog vestingstad en marinebasis. Een grote aan- en afvoerhaven is Den Helder niet meer geworden.

In 1949 werd voor de komst van de marinevloot begonnen met de aanleg van de Nieuwe Haven, daarover meer in thema 4. Vestiging van de aan de zeehaven gebonden industrie is er niet tot ontwikkeling gekomen. Alleen de activiteiten van de zogenaamde offshore (buitengaatse winning van olie en gas) geeft vanaf de jaren tachtig extra werk en inkomen. In de haven zijn voornamelijk bedrijven te vinden gericht op offshore en Den Helder Airport is een van de grootste offshore luchthavens in Noordwest-Europa wat personenvervoer van en naar productieplatformen betreft. Op bedrijventerrein Oostoever heeft de Nederlandse Aardolie Maatschappij een van de grootste gasbehandelingsinstallaties ter wereld.

Strandjutterij
Dat bij een zo levendige scheepvaart de schipbreuken talrijk waren, spreekt voor zich. Op de verraderlijke zandbanken strandden duizenden schepen. Soms lukte het om het schip te dichten en vlot te trekken, maar vaak verging het. De aangespoelde resten en lading waren voor jutters een aanvulling op het dagelijks levensonderhoud.

De praktijken balanceerden echter op het randje van legaliteit. De aangespoelde spullen behoorden formeel toe aan de plaatselijke landheer, later de overheid. Wat aanspoelde moest daarom worden gemeld aan de strandvonder, maar dat werd niet altijd gedaan. De strandjutterij leeft nog altijd voort in de traditionele bijnaam van de inwoners van Den Helder. Het zijn de inwoners die geboren en getogen zijn in Den Helder, soms al generaties lang.

De Jutter is vereeuwigd als standbeeld in het Stadspark. Het beeld van de ruwe bolster, de onverschrokken door ontij geharde man die met liefde en/of uit noodzaak het strand afstruinde, roept een zekere trots op.

Reddingsmaatschappij
Een scheepsramp voor de kust van Huisduinen in 1824 vormde de aanleiding voor de oprichting van reddingsmaatschappijen. Bij deze ramp werden tien opvarenden van het gestrande schip gered, maar verdronken drie schipbreukelingen en zes inwoners van Huisduinen die het waagden de opvarenden van het gestrande schip te redden.

Een reclameplakkaat voor koek waarvan een deel van de verkoopopbrengst afgedragen werd aan het Helden der Zeefonds “Dorus Rijkers”. (bron: Wybe van der Wal)

Postzegel ‘Reddingswezen’ (bron: annecusuina.nl)

De collectieve verontwaardiging en bewondering bij Amsterdamse en Rotterdamse notabelen leidde tot fondsverwervende acties voor de nabestaanden en de oprichting van een georganiseerd reddingswezen. In het Nieuwediep kwam een reddingsstation vanwaar men in vletten roeide naar de schepen in nood. Lange tijd kregen de bergers van de scheepslading (bijvoorbeeld koffiebonen of suiker) meer betaald dan de roeiredders die schipbreukelingen redden.

Eén van de beroemdste redders uit de historie bracht daar verandering in. Dorus Rijkers (1847-1928) redde als schipper van de roeireddingsboot van Den Helder tussen 1886 en 1911 zo'n 500 schipbreukelingen. Zijn talloze en spectaculaire reddingen maakte hem in Nederland tot een volksheld en ook in het buitenland bekend. Het Nationaal Reddingsmuseum op de rijkswerf is dan ook naar Dorus Rijkers vernoemd. Het overlijden van de nationale held was aanleiding voor de oprichting van een monument dat alle zeeredders zou eren. In 1935 werd het nationaal monument voor het reddingswezen in de vorm van een carillon met een dertigtal klokken onthuld. Het plein waar het monument staat werd hernoemd tot Helden der Zeeplein (nr. 11 op de themakaart).

"Het woord Heldenaar gebruiken we eigenlijk niet, inwoners van Den Helder zijn Jutters of Nieuwediepers."

Jan T. Bremer, historisch geograaf

Het Carillon, nationaal monument voor het reddingswezen op het Helden der Zeeplein. (bron: Lumperjack)

Kernkarakteristieken

Relicten van ‘de maritieme stad’

1. **Vuurtoren Lange Jaap (1877)** met zijn lengte een markante toren bij Huisduinen. Bakens en kapen waren de voorlopers van deze indrukwekkende vuurtoren.
2. **De kustwachtoren nabij fort Kijkduin (1949)** de karakteristieke opvolger van de ijzeren kustwachttoren uit 1915.
3. **Lichtschip (a) en betonning (b)** het rode lichtschip als opvallend en kleurrijk element in de Museumhaven Willemsoord, net als de betonningsopslag in het Nieuwediep en lichtboeien op meerdere rotondes.
4. **Haven het Nieuwediep (zeventiende eeuw, 1782 aanleg leidam)** het ontstaan van Den Helder als havenstad begon bij het Nieuwe Diep, met nu vooral de visafslag en betonningopslag als levende herinneringen aan het verleden.
5. **Museumhaven Willemsoord (a) en dok Rijkswerf Willemsoord (b) (v.a. 1822)** uitbreiding van het Nieuwediep gedreven door strategische redenen en resulterend in welvaart.
6. **Noordhollandsch Kanaal (1824)** een belangrijke en ook noodzakelijke economische verbinding over water naar Alkmaar en Amsterdam.
7. **Spoor en spoorweghaven (1865)** goederen konden nu ook in strenge winters (wanneer het kanaal dichtvroor) vervoerd worden.
8. **Nieuwe Haven (a) en Vliegveld De Kooy (b) (vanaf 1954)** door de groeiende marinevloot was uitbreiding van de haven noodzakelijk. Nu met vliegveld De Kooy een strategische koppel voor offshore activiteiten.
9. **Oude begraafplaats van Huisduinen** met grafzerken van commandeurs, kapiteins, kaagschippers en loodsen.
10. **Concentraties aan scheepswrakken** waaronder de in 1698 vergane linieschip Hollandia.
11. **Helden der Zeeplein** plein met nationaal monument voor het reddingswezen. Aan de heldendaden van Dorus Rijkers (1847-1928) herinnert het Dorus Rijkershofje/Theodorus Rijkersstraat met zijn borstbeeld en het Koninklijke Nederlandse Reddingsmaatschappij station Den Helder.

Omgangsvormen

Het maritieme verleden is onmiskenbaar verbonden met Den Helder. Dit verleden is op meerdere plekken verweven in het DNA, maar bestaan te vaak nog uit losse verhalen. De handel, de visserij, de helden van de marine en het reddingswezen hebben elk hun eigen geschiedenis, gerelateerd aan de zee. Het toegankelijk maken van bijzondere plekken en deze verbinden met de verhalen die er bij horen, biedt kansen voor samenhang. Zo zijn de verhalen lopend of fietsend door de stad te beleven, of tijdens boottochtjes langs de wadden en duikexcursies naar scheepswrakken. Het kan al voldoende zijn om eenduidige informatieve (digitale) middelen in te zetten op plekken aan zee waar een verhaal te vertellen is. Het vraagt om een vernuftige samenwerking tussen inrichting van openbare ruimte, bezienswaardigheden, activiteiten en promotie van de stad. De activiteiten, gebouwen en openbare ruimte mogen daarbij best een ‘rauw’ karakter houden, niet te netjes.

De oude havens, de indrukwekkende schepen, musea en bakens zoals Lange Jaap en de kustwachttorens vormen nu al prachtige attracties en uitkijkpunten voor bewoners en bezoekers. Maar ook andere plekken zijn daarbij waardvol, zoals het rode lichtschip, de betonningsopslag, pleinen en straten die herinneringen oproepen en ook de oude begraafplaats van Huisduinen met bijzondere grafzerken van de zeehelden.

Tijdens evenementen zoals Sail Den Helder en de Marinedagen kunnen de recreatieve routes langs relicten van ‘de maritieme stad’ benut of minstens gepromoot worden als extra bevestiging dat Den Helder als maritieme stad veel te bieden heeft.

Het vertellen van verhalen is niet de enige manier hoe het maritieme karakter van Den Helder omarmd kan worden. Voortbouwend op het verleden biedt Den Helder een basis voor innovatieve en duurzame aan de zee en haven gerelateerde activiteiten. Den Helder is namelijk al doorweven met aan zee gebonden economische activiteiten, zoals zeevaart, scheepsbouw, offshore (energie), havens, marine en maritieme dienstverlening. Dit vormt het Maritiem cluster: één van de belangrijkste economische troeven in Den Helder en de Kop van Noord-Holland. De specialistische kennis van de zee, die men al in de periode van de eerste betonning en lichtschipperij beheerste, kan Den Helder – zeker met oog op de hoogwaardige energieprocessen op zee – ook in de toekomst onderscheiden. Het maritieme karakter gaat hiermee nooit verloren.

Kortom, kansen voor:

- Recreatieve/educatieve routes en plekken met het maritieme karakter als rode draad
- Economische groei (Maritiem cluster)

THEMA 4

Militair bolwerk

Het verhaal

Door de strategische ligging werd Den Helder gedurende de zeventiende en achttiende eeuw steeds meer een bolwerk van geopolitieke betekenis. Om de toegang tot de Zuiderzee te bewaken kwam het tot schansen, vestingen en batterijen in en rond Huisduinen en Den Helder. Nog steeds zien we zeer kenmerkende verdedigingsstructuren, -patronen en -elementen in het landschap terug, denk bijvoorbeeld aan de forten met omringende groene zones (schootsvelden), maar ook aan één van de oudste drinkwaterwinninggebieden van Nederland.
De marine en het lot van Den Helder raakten onlosmakelijk met elkaar verbonden, zeker vanaf de opening van het Noordzeekanaal toen de stad haar betekenis voor de koopvaardij verloor. Ging het goed met de marine, dan groeide en bloeide de stad. Ging het niet goed met de marine, dan had de stad daar onder te lijden.

"Door de oude en nieuwe marinehaven en de verdedigingswerken is Den Helder niet een stad met een landschap, maar een landschap met een stad en woonwijken."

Willem Stam, strategisch adviseur gemeente Den Helder

Stelling van Den Helder
Er wordt verteld dat Napoleon van Den Helder het Gibraltar van het Noorden wilde maken, een onneembare vesting aan de Noordzee en de toegangsweg tot de Zuiderzee. Of de keizer deze typering ooit gebruikt heeft is niet te achterhalen. Wel dat Napoleon in de noordpunt van zijn rijk een groot maritiem steunpunt wilde vestigen, een beschermde oorlogshaven als veilige ligplaats voor de Franse oorlogsvloot inclusief een reparatiewerf. Met deze plannen in het achterhoofd begon men met de aanleg van de forten en andere verdedigingswerken. Rondom werd de Stelling van Den Helder aangelegd. De forten

Rijkswerf Willemsoord met voormalige sloepenloodsen (van oorsprong kannoneerbootkappen) en de onderzeeboot Hr. MS. Tonijn. (bron: Oneindig Noord-Holland)

Erfprins, Kijkduin en Dirksz Admiraal zijn de oudste. Na voltooiing van het Noordhollandsch Kanaal zijn de forten Westoever en Oostoever gebouwd.

Tussen fort Westoever, fort Dirksz Admiraal en fort Erfprins kwam een liniedijk met gracht. In 1880 werd tenslotte het pantserfort Harssens bij de haven aangelegd met de grootste kanonnen van ons land (30,5 cm doorsnede). Enkele forten zijn de laatste decennia gerestaureerd en toegankelijk gemaakt voor het publiek. De Stelling is inmiddels deel van de Groene Long van Den Helder, het Groene Casco van de stad en door het rijk aangewezen als beschermd stadsgezicht, inclusief liniedijk en gracht (nr. 1a-1f op de themakaart).

Marinehaven met rijkswerf
Enkele jaren nadat men was begonnen met de bouw van de eerste forten en andere verdedigingswerken startte men in 1812 met de aanleg van de marinehaven en rijkswerf. De bestaande kielplaats voor Admiraliteitsschepen, het Nieuwe Werk, die was gebouwd om eenvoudig onderhoud en daarmee samenhangende reparaties ter plaatse uit te voeren lag te achteraf (ten oosten van de tegenwoordige Koopvaarderssluizen bij fort Oostoever) en bood onvoldoende ruimte.

Het negentiende eeuwse Fort Erfprins is het grootste fort van Nederland. Het fort is in gebruik als opleidingscentrum voor de marine en is op afspraak te bezoeken. (Bron: Collectie Nederlands Instituut voor Militaire Historie)

Den Helder als Gibraltar van het Noorden.
Door de strategische ligging aan drie zeeën ontwikkelde Den Helder zich als een stedelijk bolwerk op de kop van het land.

Kolonne marcherende mariniers op weg naar het oefenterrein te Huisduinen, 1930. (bron: Regionaal Archief Alkmaar)

Na het vertrek van de Fransen in 1814 nam Koning Willem I de uitvoering van de marinehaven en rijkswerf over. Het werfcomplex werd in 1822 aan de Koninklijke Nederlandse Zeemacht (na 1905 de Koninklijke Marine) overgedragen. Verspreid door het land gesitueerde marinewerven werden samengevoegd tot één grote rijkswerf: Willemsoord. Den Helder werd daarmee dé marinestad van Nederland.

Toen na de opening van het Noordzeekanaal in 1876 de koopvaardij uit de stad verdween was Den Helder bijna alleen nog vestingstad en marinebasis met een bevolking bestaande uit militairen en burgers die in dienst waren van het rijk. In 1949 werd besloten tot een verdere concentratie van de Koninklijke Marine in Den Helder en daarvoor moest een nieuwe marinehaven inclusief werf ten oosten van de oude haven het Nieuwediep worden aangelegd. Zand van het wad werd gebruikt voor de aanleg van de Nieuwe Haven en het Nieuwediep werd in het noorden afgedamd, hier ligt tegenwoordig de veerhaven voor veerboten naar Texel.

Door de toegenomen werkgelegenheid groeide de stad en moesten wel nieuwe huizen worden gebouwd buiten de linie. De marinemensen woonden weliswaar in Den Helder maar onderscheidden zich van andere bevolkingsgroepen door gebruik te maken van eigen voorzieningen, zoals een eigen sportvereniging (MSV Zeemacht), een eigen jachtclub met jachthaven (KMJC) en een eigen golfbaan (Marine Golfclub Nieuwediep).

Na de val van de Berlijnse Muur in 1989 en het einde van de Koude Oorlog in 1991 werd op defensie bezuinigd. Door drastische afname van de werkgelegenheid daalde het inwonertal tot beneden de 60.000.

Alternatieven voor de aan defensie gelieerde werkgelegenheid kwamen nauwelijks tot ontwikkeling, met uitzondering van de offshore activiteiten en toerisme. Vliegveld De Kooy, dat in oorsprong in gebruik was bij de Marine Luchtvaartdienst, wordt tegenwoordig ook voor helikoptervluchten van en naar boorplatformen gebruikt.

Een deel van de oude rijkswerf, als geheel aangewezen als rijksmonument, werd begin deze eeuw afgestoten door defensie en is omgevormd tot een nautisch terrein met historische en culturele bezienswaardigheden en toeristische voorzieningen.

Waterwinning

Voor de militaire garnizoenen en stoomschepen was de aanvoer van zoet water uit het duingebied zeer belangrijk. Aanvankelijk werd het duinwater via paard en wagen en waterschuit naar de forten en de haven vervoerd. Zodra de technische ontwikkelingen het toelieten volgde een drinkwaterwinningssysteem met waterwinkanalen, watertoren en pompstation (nr. 4 op de themakaart). Den Helder was de tweede stad van Nederland met zo'n systeem (na Amsterdam). De meeste waterwinkanalen en winputten zijn in 1994 opgeruimd om onder andere zandhagedissen tegen een val in de put te beschermen.[12]

In 1908 werd de Huisduiner watertoren gesloopt en volgde een nieuwe watertoren in Den Helder. Nadat in 1921 vrijwel iedere inwoner aangesloten was op het leidingnet werd duidelijk dat het duingebied te klein was om in

12. Roos 2011, 129.

De nieuwe watertoren van Den Helder is ontworpen door architect Jan Schotel en werd gebouwd in 1908. (bron: Oneindig Noord-Holland)

de watervraag te voorzien. De zoetwaterbel die van nature onder het duin zit slonk sterk, mede doordat de bergingscapaciteit van het zand vanwege enkele ondiepe veenlagen gering is. Na 1924 werd water betrokken van PWN Waterleidingbedrijf Noord-Holland (aanvoer vanuit Pompstation Bergen). In 1977 droeg de gemeente het waterleidingbedrijf over aan PWN.[13] Het pompstation in Huisduinen is provinciaal monument en nu een kunstenaarsatelier.

Bombardementen en Atlantikwall

Door de aanwezigheid van de marinehaven en rijkswerf kreeg Den Helder het tijdens de Tweede Wereldoorlog zwaar te verduren. *'En toen hoorde ik voor het eerst dat meest sinistere, meest satanische geluid dat de schepping ooit gekend heeft: het gieren van neerkomende bommen'.* Een citaat van schrijver Anthony van Kampen over het eerste Duitse bombardement op Den Helder op 14 mei 1940, een paar uur na de capitulatie.

Er volgden nog veel meer bombardementen, maar dan door geallieerde vliegtuigen. De stad werd door meer dan honderd luchtaanvallen getroffen, daarbij stortten drie RAF bommenwerpers neer op woonwijken en ontplofften 32 mijnen. Alleen al tijdens de eerste drie oorlogsjaren ontvluchtten ruim 15.000 inwoners hun stad, dat was bijna de helft van het inwonertal. Meer dan 2.100 huizen werden door bombardementen getroffen.[14]

Vanwege de mogelijke geallieerde landing op de kust liet de bezetter sloopbedrijven nog eens ruim 1.900 woningen achter de Helderse Zeedijk en de duinen afbreken, alles voor een ruim schootsveld voor de Duitse Wehrmacht. Langs de Europese westkust van Noorwegen tot aan de Spaanse grens

13. Ibidem.
14. Van Beckhoven en Schendelaar 2004, 24-31.

In de Grafelijkheidsduinen ligt een stelsel van bunkers. De bekendste is de kroontjesbunker, die vanwege de vorm zo wordt genoemd. De bunker is een zeldzaam type. (bron: Lisa Timmerman)

Kaartbeeld op de vorige pagina is een weergave van de Atlantikwall WO II rondom Den Helder. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was Den Helder een zogeheten Verteidigungbereich. (bron: Atlantikwallcentrum Den Helder)

werd een verdedigingslinie gebouwd, de Atlantikwall. Den Helder kreeg een landfront en zeefront. Het landfront werd gevormd door een verdedigingslinie met een antitankgracht ten zuiden van Julianadorp vanaf de Zanddijk tot aan het Balgzandkanaal.

Vanaf de Zanddijk tot aan het strand liep een betonnen versperring. Het zeefront bestond uit vier kustbatterijen (Kaaphoofd, Duinrand ten zuidwesten van fort Kijkduin, Falga ten zuiden van strandslag Duinoord en Zanddijk bij Julianadorp). Verder waren er drie zware luchtdoelbatterijen ter bestrijding van vijandelijke luchtaanvallen (Vangdam, Erfprins en Dirksz Admiraal). De batterijen en haven- en zeegaten werden nog eens met meer dan 300 bunkers in Den Helder en omgeving versterkt. In de Grafelijkheidsduinen ligt nog steeds een uitgebreid ondergronds Duits bunkercomplex. Middenin staat een zeldzaam type commandobunker, de kroontjesbunker genoemd (nr. 7 op de themakaart).

Voor Duitse officieren werd aan de Duinweg in Huisduinen werd een administratiekantoor met poortgebouw, wachtpoortjes en loods gebouwd, het Casino (nr. 9 op de themakaart). Het gehele complex werd Rijksmonument in 1998, sinds 2019 is het Atlantikwall Centrum er gehuisvest. De bunkers veranderden na de oorlog in speel- en hangplekken voor de jeugd. Inmiddels zijn vele bunkers gesloopt. In 1958 werden als vestingwerk opgeheven de forten Dirksz Admiraal, Kijkduin, Westoever en Oostoever en de kustbatterijen Kaaphoofd en Oostbatterij. Dat was het einde van de Stelling van Den Helder.

Tijdens de Koude Oorlog volgde de bouw van atoombunkers en meer beschermde onderkomens. Zo werd onder gemaal de Helsdeur, tussen het Noordhollandsch Kanaal en het Nieuwe Diep, een schuilkelder voor ongeveer honderd personen gerealiseerd. Tot eind jaren negentig werd de

Jong militair erfgoed, zoals bunkers, zijn veelal ongebruikt maar trekt avonturiers op zoek naar een spannend verhaal en jongeren die willen rondhangen, spelen en ravotten. (bron: Bunker met graffiti, Landschap Noord-Holland)

schuilkelder met diverse ruimten operationeel gehouden en werden zelfs de voedselpakketten om de zoveel tijd vernieuwd.

Ook de tunnel onder het spoor bij de Brakkeveldweg kon in geval van nood als schuilplaats dienen. In het tunneltje is, op twee gasdichte deuren na, niet veel meer te zien. Bunker R12 in de Koegraspolder heeft tot ca. 2000 dienst gedaan als Marine Hoofdkwartier Nederland. De atoombunker heeft twee verdiepingen onder de grond (6m -NAP en 10m -NAP) met vele speciale afgeschermde ruimtes voor communicatie en diverse luchtzuiveringsinstallaties, generatoren en fietsen om zelf elektriciteit op te wekken.

Kernkarakteristieken

Relicten van ‘het bolwerk Den Helder’

1. **Stelling van Den Helder** met de linie en de forten Kijkduin (a), Erfprins (b), Dirksz Admiraal (c), Westoever (d), Oostoever/Nieuwe Werk (e), pantserfort Harssens (f) en een open brede groene zone die de bebouwing van Den Helder onderbreekt als resultante van de kringenwet (schootsvelden).
2. **Rijkswerf Willemsoord,** voormalige marinehaven nu in gebruik als openbaar en cultuurhistorisch stadsdeel van Den Helder.
3. **Nieuwe Marinehaven,** nieuwe marinehaven geleidelijk vanaf 2013 ook in gebruik als civiele haven.
4. **Locatie drinkwaterwinning, pompgemaal en de oude watertoren (1856).** De watertoren is gebouwd op initiatief van de marine en de gemeente Den Helder om schepen van schoon drinkwater te voorzien. De watertoren is gesloopt maar de locatie wordt nog gemarkeerd door het vroeg 20ste eeuwse waterpompgemaal.
5. **Nieuwe Watertoren (1908),** vervanging van de oude watertoren uit 1856.
6. **Grafelijksheidsduinen** met stelling Helsdiep, een uitgebreid (begraven) Duits bunkercomplex, vm. startbaan, bomkraters.
7. **Kroontjesbunker** als een uniek type bunker (FLAKGRUKO) en onderdeel van het centrale luchtverdediging complex van het Verteidigungsbereich in WOII.
8. **Atlantikwall** meerdere relicten en resterende delen van het Verteidigungsbereich met een zee- en een landfront, waaronder de tankgracht bij Julianadorp die overging in een zone van zogeheten drakentanden in de duinen.
9. **Casino complex,** voormalig Duits Marine Artillerie Waffenkommando uit de WOII nu Atlantikwall Centrum.
10. **Twee markante gebouwen in Oud Den Helder** stammen van voor de oorlog. Zij staan aan de Jacob van Heemskerckstraat en zijn in de oorlog niet gesloopt omdat zij in gebruik waren bij de Duitsers.
11. **Voormalige Marine Hoofdkwartier Nederland** en **schuilkelder Helsdeur** als overblijfselen van de Koude Oorlog.

Door de stad loopt de stelling met de verbindingswal met gracht die de forten met elkaar verbindt. De vestingwerken hebben directe invloed gehad op de ontwikkeling en het aangezicht van de stad en zijn daarnaast van doorslaggevende betekenis geweest bij de stadsplanning. (bron: Lumperjack)

Omgangsvormen

Het militaire verleden van de stad heeft veel plekken achter gelaten die – soms verborgen in het groen – spannende maar soms ook nare herinneringen oproepen. Het verdient aanbeveling om de verschillende verdedigingswerken zichtbaar en beleefbaar te houden, als blijvende herinnering aan de militaire geschiedenis van de streek. Maak een deel van de werken toegankelijk voor publiek of geef ze een educatieve of culturele functie zoals oefenruimte voor bands, of als expositieruimte.

"Ik geloof echt in het bijzondere, het specifieke, de ervaring die je alleen op een bepaalde plek kunt hebben, waar je fysiek naar toe moet om het te beleven."

Maria Glandorf, Beeldend kunstenaar, exposeert in het Beeldenfort

Een interessant voorbeeld is het Beeldenfort aan de linie waar kunstenaars een expositieruimte hebben. In sommige gevallen kan ook gedacht worden aan kleinschalige dagrecreatie of (tijdelijke) horeca gekoppeld aan recreatieve routes.

Een zinvolle herbestemming leidt tot meer bekendheid en een betere toegankelijkheid van deze plekken. Daarbij is maatwerk geboden, de schaal van de functie moet passen bij de plek zodat het geen attractie wordt die verstorend wordt voor de (groene) omgeving of het onderliggende verhaal.

Het zal niet altijd en overal nodig zijn om verdedigingswerken een nieuwe bestemming te geven. De geheimzinnigheid, de verhalen en het avontuurlijke karakter van de verdedigingswerken en de marine zijn al aanlokkelijk op zichzelf. Jong militair erfgoed, zoals bunkers, is veelal ongebruikt maar trekt avonturiers op zoek naar een spannend verhaal en jongeren die willen rondhangen, spelen en ravotten. Deze plekken gedijen het beste als ze ongemoeid worden gelaten.

De stelling vormt met de voormalige schootsvelden, forten en liniedijken een structurerend, relatief open en groene zone in en om de stad. Het is een buffer tussen de dorpen en stadsdelen, maar tegelijkertijd ook een verbindend element. Er zijn maar weinig steden met zo'n duidelijke, betekenisvolle en nagenoeg onaangetaste groene landschappelijke zone in het stedelijk gebied. Het groene karakter is mede bepalend voor de ruimtelijke samenhang maar biedt ook oplossingen voor klimaatadaptatie en het vergroten van de biodiversiteit door te streven naar variatie in begroeiing en creëren van microklimaten.

De stelling kan in samenhang met het duingebied beschouwd worden als ecologische basis met groenblauwe uitlopers naar de verschillende dorpen en stadsdelen. Onderdelen van de forten kunnen dienen als educatieve plekken om bewustzijn te creëren over klimaatveranderingen en natuur en de linie als onderdeel van een veilige fiets- en wandelnetwerk. Een kans voor Den Helder als een natuurinclusieve en gezonde stad, gecombineerd met aantrekkelijke plekken om te recreëren of te sporten.

THEMA 5

Stadsontwikkeling en wederopbouw

Het verhaal

De turbulente stedenbouwkundige ontwikkeling van de gemeente heeft geleid tot een gevarieerd, dynamisch geheel dat continue in beweging is. Den Helder kent een wederopbouwkern met een oude basis; een centrum en een haven waar verschillende tijdslagen samenkomen en waar nog altijd aan gebouwd wordt; een oud kustdorp met een bijzondere oorlogsgeschiedenis en een schilderachtig buurtje met noodwoningen; naoorlogse uitbreidingswijken die binnen vijftig jaar ingrijpend werden vernieuwd; een agrarisch polderdorp met een bloemkoolwijk en een lommerrijk zorgcomplex; bungalowparken; een jachthavenwijk. En overal bevindt zich erfgoed: van de nollen tot militair erfgoed; van vroege volkshuisvesting tot recent (en toekomstig) erfgoed.

Dorpen en wijken
In de gemeente Den Helder zijn verschillende dorpen en wijken ontstaan, elk met een eigen structuur, dynamiek en karakter. Het landschap van duinenrij, polder, kanaalzone en schootsvelden vormt een structurerende contramal van de bebouwing. Huisduinen en oud Den Helder (vroeger Helder genaamd) kennen een lange geschiedenis. In de negentiende eeuw kwam daar de wijk Nieuwediep bij (de huidige Grachtengordel). Zo kende Den Helder lange tijd twee kernen, die langs het Heldersch Kanaal uit 1828 enigszins naar elkaar toe groeiden, maar met het polderlandschap er als een wig tussen geklemd. Naast de twee stadskernen bevond zich het territorium van de Marine: een geheim, besloten terrein dat min of meer autonoom van de stad functioneerde maar waar wel een groot deel van de bevolking werkte.

“De stad vraagt voortdurend om aandacht. Je moet er steeds naar blijven kijken, je moet rondlopen, luisteren wat er gebeurt en indien nodig snel kunnen ingrijpen. En je moet normaal doen tegen bewoners. Zij verdienen het om serieus genomen te worden.”

Gerrit Seegers, voormalig bestuurder Woningstichting Den Helder

Het rustige straatbeeld van het Loopuytpark, Julianadorp in 1939. (bron: Noord-Hollands Archief)

Oud Den Helder werd in de Tweede Wereldoorlog geheel met de grond gelijk gemaakt, op enkele gebouwen na waar de bezetter gebruik van maakte. De wijk werd herbouwd op een aangepaste plattegrond. In de Koegraspolder was er vanaf de negentiende eeuw een agrarische nederzetting die in 1909 Julianadorp werd gedoopt.

Groei en bloei
Het station werd in 1865 gebouwd in de groene wig tussen de twee kernen van Den Helder, met een rangeerterrein bijna tot aan de dijk: een barrière tussen oud Den Helder en Nieuwediep. De komst van het spoor leidde tot meer bouwactiviteit tussen het spoor en Nieuwediep, langs straten die op het oude verkavelingspatroon werden aangelegd. In het gebied tussen de Kanaalweg, Westerstraat en Zuidstraat vestigden zich winkels, net als aan de noordoostelijke kant van de stad. Door de geleidelijke groei en transformatie van dit gebied was de bebouwing afwisselend van maat en bouwstijl.

Plattegronden Den Helder van 1830 tot 1945
(bron: Hans Walrecht, www.hansonline.eu)

Den Helder in 1830. 3000 inwoners

Den Helder in 1865. 17300 inwoners

Den Helder in 1890. 22700 inwoners

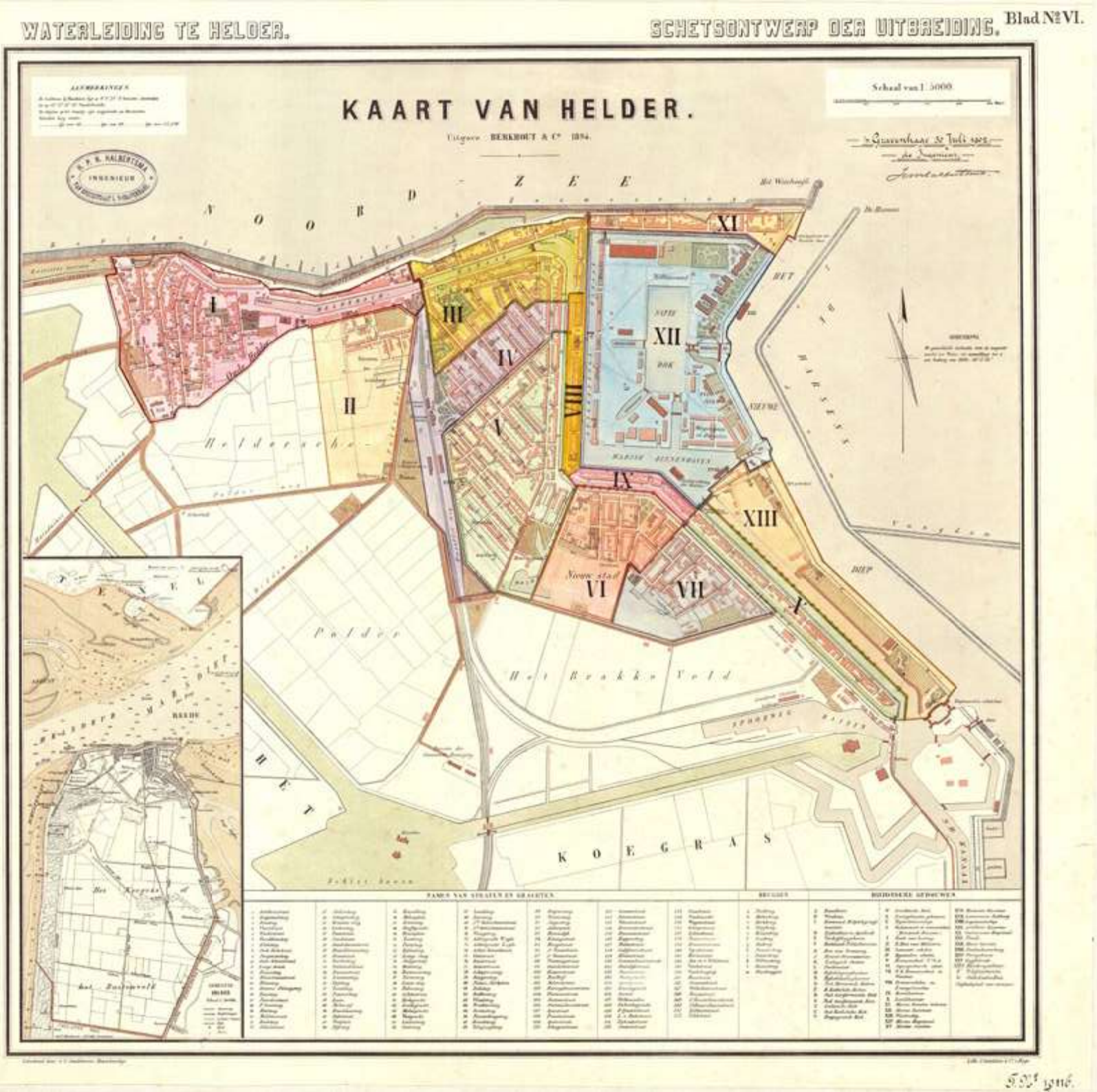
Den Helder in 1920. 29300 inwoners

Den Helder in 1940. 37400 inwoners

Den Helder in 1945. 5000 inwoners

'Waterleiding te Den Helder' uit 1902, waarop oud Den Helder aan de westzijde nog duidelijk herkenbaar is als aparte eenheid ten opzichte van de wijken aan de oost-kant van het spoor. (bron: Regionaal Archief Alkmaar)

Woningen aan de Tuinstraat, 1932.
(bron website Helderse Historische Vereniging)

Groenteboer in de Jan Bijlstraat (vernoemd naar een schipper op een reddingsboot) in het herbouwde Oud Den Helder, begin jaren vijftig. (bron: Helderse Historische Vereniging)

Ten zuiden van Willemsoord ontwikkelde zich de wijk Nieuwstad (de huidige Visbuurt). Rond 1895-1900 werden ten westen van het station de eerste straatjes in de Van Galenbuurt bebouwd met vooral arbeiderswoningen.

Door de Woningwet van 1901 werden gemeenten met meer dan 10.000 inwoners verplicht een uitbreidingsplan op te stellen. Het eerste uitbreidingsplan van Den Helder uit 1909 voorzag in een uitbreiding aan de zuidwestzijde, deels bestemd voor betere bebouwing en deels voor middenstands- en arbeiderswoningen, en een uitbreiding aan de zuidoostzijde. In het kader van de Woningwet werden bovendien rond 1913-1915 diverse complexen met volkswoningen gerealiseerd. Aan de westzijde van de stad, tegen de linie aan, was een stadspark gedacht, dat aan het begin van de jaren dertig in de werkverschaffing werd aangelegd: het Timorpark, nr. 5 op de themakaart.[15]

De mobilisatie vanwege de Eerste Wereldoorlog liet de stad bloeien. Soldaten die in Den Helder gelegerd waren, gaven geld uit in de horeca en aan het strand van Huisduinen. Een nieuw elan bleek uit het uitbreidingsplan dat de gemeente in 1919 opstelde, waarin een nieuwe wijk gepland was: Tuindorp, een ontwerp van architect S. Krijnen. In 1922 werd de Helderse Woningstichting opgericht.

15. Beleidsnota Cultuurhistorische waarden Den Helder, 1989, p. 16

Huisduinen en Julianadorp
Kustdorp Huisduinen behield lang een bescheiden formaat, maar begin twintigste eeuw ontwikkelde het zich tot familiebadplaats en werden er woningen bijgebouwd. Het uitbreidingsplan Huisduinen van 1912 laat niet alleen een badpaviljoen zien, maar ook een school, kerk en militair exercitieterrein.
Ten zuiden van Den Helder stichtte Pieter Loopuyt (1791-1872) in de Koegraspolder het latere Julianadorp. Loopuyt's grootvader was de eerste particuliere eigenaar van de polder Het Koegras geweest. Sinds 1836 bevond zich daar al een schooltje en in 1909 werd er een kerk gebouwd met daarvoor het Loopuytpark. Rond het park verrezen woningen. Julianadorp behield tot na de oorlog een overwegend agrarisch karakter. Daarnaast waren er nog twee gehuchten: De Kooy en Friese buurt.

Oorlog en wederopbouw
In de jaren dertig kende Den Helder relatief weinig armoede omdat de bevolking voor het overgrote deel in overheidsdienst was; een betrekking bij de marine was relatief veilig in tijden van crisis. Tussen 1920-1940 groeide het inwonerstal van 29.000 naar 37.352. Maar de Tweede Wereldoorlog vaagde delen van de stad van de kaart.

Stratenpatroon Oud Den Helder voor de bombardementen in WOII.

Gerealiseerd wederopbouwplan van Wieger Bruin. Enkele karakteristieke panden zijn met de bombardementen bespaard gebleven omdat deze door de Duitsers gebruikt werden. (bron: Helderse Historische Vereniging)

In 1944 was oud Den Helder vrijwel helemaal vernietigd, net als de bebouwing langs de Kanaalweg en de Hoofdgracht, om een vrij schootsveld te krijgen (nr. 1a op de themakaart). Na de oorlog bleken er 1956 woningen verwoest, plus 331 andere gebouwen. Wat niet verwoest was, was in meer of mindere mate beschadigd als gevolg van leegstand en bomscherven.[16]

Toen in 1949 bleek dat de marine wilde terugkeren naar Den Helder, moest er snel herbouwd en uitgebreid worden. De gemeente nam het voortouw bij de wederopbouw maar was gebonden aan rijksregels en woningcontingenten (maximale aantallen te bouwen woningen). De Woningstichting, die een groot deel van de verwoeste woningen in eigendom had gehad, moest volgen wat van hogerhand werd bepaald.

Architect en stedenbouwkundige professor Wieger Bruin maakte in 1946 de wederopbouwplannen. Hij vernieuwde de stedenbouwkundige structuur van het voorheen wat rommelige Oud Den Helder. De nieuwe architectuur en de woningtypologie was overwegend traditioneel met zadeldaken en baksteen gevels, soms in hofjes-structuren zoals aan de Theodorus Rijkersstraat.[17] Wieger Bruin verplaatste het station naar het zuiden, zodat de stedenbouwkundige structuur van Den Helder meer samenhang kreeg.

Met name de realisatie van het deel net ten noorden van het station nam veel tijd in beslag en de inzichten veranderden geregeld, zodat het oorspronkelijke plan keer op keer werd aangepast. Zo werd het station kleiner, werden er geen bomen geplant langs het langgerekte Julianaplein en het geplande statige gemeentehuis tegenover het station kwam er niet.

De bouw van het nieuwe centrum duurde tot in de late jaren zestig, toen grote gebouwen als de V&D (1966) en het postkantoor (1967) werden gerealiseerd.[18] Het plan voor het Tuindorp uit 1919 was bij het uitbreken van de oorlog maar voor een deel gerealiseerd. Na de oorlog werd de tuindorpachtige stedenbouw verlaten; er werden hoogbouwcomplexen en duplexwoningen toegevoegd, waarmee het karakter van de wijk ingrijpend veranderde.

16. Bosma en Wagenaar (red.), p. 343
17. Bosma en Wagenaar (red.), p. 346
18. Breugel, p. 7

Uitbreidingen buiten de vesting
Vanaf het begin van de jaren zestig werden er uitbreidingswijken gebouwd buiten de vesting, te beginnen met Nieuw Den Helder. Wieger Bruin plaatste de moderne wijk op ruime afstand van de linie en respecteerde daarmee het vroegere schootsveld. Hij richtte zowel de linie als het duingebied in als groene buffer voor sport, onderwijs en ontspanning. De wijk kreeg een relatief grootschalige structuur van hoofdwegen in noord-zuid richting, met haaks daarop dwarswegen. De buurten binnen dit raster kregen elk een eigen voorzieningencentrum.

Bij de invulling van de later gebouwde wijken aan de zuidkant is de toenemende druk vanuit het Rijk te zien: er moest dichter, hoger of goedkoper gebouwd worden. Vanaf de jaren zeventig vestigde zich in Den Helder een relatief grote Antilliaanse gemeenschap in Nieuw Den Helder, waardoor de behoefte aan woningen extra toenam.

De wijk De Schooten, ten oosten van Nieuw Den Helder, was al in 1957 bedacht maar werd vanaf het eind van de jaren zestig gerealiseerd. De stedenbouwkundige structuur was iets ruimer opgezet dan Nieuw Den Helder. Centraal in de wijk lag een groen hart met een waterpartij en voorzieningen. Daaromheen projecteerde Wieger Bruin vier besloten woonkwartieren met elk een eigen centrum en eengezinswoningen.[19]

De Woningstichting speelde bij de realisatie een grotere rol dan in de eerdere wederopbouwwijken. De ruime opzet van de wijk en de aandacht voor de openbare ruimte en de voorzieningen maken de wijk populair bij de bewoners. Ten noordoosten van De Schooten werd aan het eind van de jaren zeventig de bijzondere woonwijk Boatex rond een jachthaven gerealiseerd, geïnspireerd op de haven van het Zuid-Engelse Brighton. De kleurrijke, geschakelde woningen grenzen allen aan het water.

19. Breugel, p. 32

Woningbouw aan de Dommelstraat in Nieuw Den Helder in 1959. (bron: Helderse Historische Vereniging)

Het complex Heiligharn in het centrum van De Schooten, in 1971. Het complex is in 2020 gerenoveerd en opgetopt met een extra verdieping. (bron: Helderse Historische Vereniging)

Huisduinen krijgt noodwoningen, Julianadorp groeit

Huisduinen was in de oorlog deels verboden gebied, en de bezetter had een logementsgebouw in het dorp gebouwd. Na de oorlog werden rond de Badhuisstraat veertig noodwoningen gebouwd. Het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting had in 1948 geprefabriceerde woningen uit Oostenrijk aangeboden, die per spoor in onderdelen werden geleverd en vervolgens door lokale aannemers in een paar dagen werden opgebouwd. De woningen waren met name bestemd voor Marineofficieren die in Den Helder gestationeerd waren.

In de jaren vijftig en zestig leek het er een tijd lang op dat Den Helder zou uitgroeien tot een stad van zo'n 250.000 inwoners als gevolg van beoogde ontwikkeling van zware industrie in het Balgzand.[20]

Wieger Bruin ontwierp daarom plannen om bijna de hele Koegraspolder te vullen met woonwijken. Daarmee werd begonnen in het zuiden, bij Julianadorp, want tussen Den Helder en Juliandorp stonden nog militaire zendinstallaties. De grote groei van de stad bleef echter uit en het noordelijk deel van dit plan is nooit uitgevoerd. Wel werd aan Julianadorp in de jaren zeventig en tachtig de wijk Drooghe Weert ontwikkeld; oorspronkelijk dus bedoeld als uitbreidingswijk van Den Helder voor tienduizend woningen. Bovendien bloeide de massarecreatie op, te beginnen met recreatiepark De Zandloper in 1960. Vanaf de jaren tachtig stimuleerde de gemeente de kustrecreatie in combinatie met 'slechtweervoorzieningen' als het openstellen van militair erfgoed.[21]

In de loop der tijd heeft Julianadorp zich ontwikkeld tot een rustig en veilig polderdorp tussen het open landschap dat in het voorjaar omringd wordt door bloeiende bollen, waar de bewoners en toeristen vreedzaam langs elkaar bewegen. Ten oosten van Julianadorp is vanaf de jaren zestig het zorgcentrum Noorderhaven gerealiseerd voor verstandelijk gehandicapten. Het terrein werd ruim en bosrijk opgezet met zorgwoningen en bijpassende voorzieningen, plus een sterrenwacht. Het terrein is een vooral naar binnen gerichte, bosrijke enclave in het open landschap. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw werd Noorderhaven uitgebreid met de woonbuurt 't Laar.

20. Bremer en Hovestad, p. 127

21. Structuurschets Den Helder, 1990

Duinpark woningen in Nieuw Den Helder op basis van een stedenbouwkundig plan van Ashok Balothra. (bron: BBHD architecten)

Vernieuwing van de stad

Gemeente Den Helder was als sinds de late jaren zestig, als een van de eerste Nederlandse steden, bezig met het opknappen van verpauperde wijken.[22] Die vernieuwing zou een continue proces worden. Tegen het eind van de twintigste eeuw kromp de stad qua inwoners en arbeidsplaatsen en stond de kwaliteit van wonen sterk onder druk, de stad kampte met een negatief imago.

Zo was bijvoorbeeld de Falgabuurt in Nieuw Den Helder regelmatig in het nieuws als probleemwijk. Verschillende partijen probeerden dat beeld te veranderen. Zo investeerde de Woningstichting niet alleen in nieuwe woningtypen, maar ook in een goede inrichting van de openbare ruimte, hoewel het formeel tot 1997 niet toegestaan was voor woningcorporaties om geld te steken in de woonomgeving.[23] Dat was traditioneel de taak van de gemeente, maar voor de stadsvernieuwing die de Woningstichting wilde uitvoeren was de openbare ruimte een cruciale factor, naast ingrepen in de stedenbouwkundige opzet, het voorzieningenniveau en de architectuur. In De Schooten waren er minder sociale problemen, daar heeft de Woningstichting kleinschaliger ingegrepen binnen de bestaande stedenbouwkundige structuur gerealiseerd.

22. Bremer en Hovestad, p. 137-145
23. Bremer en Hovestad, p. 176 en interview Gerrit Seegers

Den Helder kent al lange tijd meerdere opvanglocaties voor asielzoekers, onder meer in een oude boerderij, de voormalige jeugdgevangenis Doggershoek en op het Fort Dirkz Admiraal. Die relatief open houding naar nieuwkomelingen kenmerkt de havenstad Den Helder, waar de bevolking er aan gewend is dat er mensen komen en gaan.

"We hebben het duinlandschap in de stad getrokken, voorzieningen toegevoegd. Mensen roepen 'als wij thuis komen, hebben we het gevoel dat we in een vakantiepark terecht komen'. Dan is het geslaagd, toch?"

Gerrit Seegers, voormalig bestuurder Woningstichting Den Helder

De vernieuwingsoperatie van het stadshart naar ontwerp van stedenbouwkundige Edzo Bindels werd vanaf het begin van de eenentwintigste eeuw getrokken door ontwikkelmaatschappij Zeestad bv/cv, een samenwerking tussen gemeente, provincie en rijk. De voormalige rijkswerf Willemsoord werd geopend voor de stad, herbestemd en aan het centrum verbonden, de as tussen station en Marsdiep werd heringericht als Stadspark in overleg met bewoners.

Een nieuwe waardering voor het veelzijdige Helderse erfgoed uitte zich onder andere in de bescherming van de Stelling plus de grachtengordel als rijksbeschermd stadsgezicht in 2007. Onderdelen van het militair erfgoed, zoals Willemsoord, Fort Kijkduin en Fort Westoever, werden opgeknapt, herbestemd en toegankelijk gemaakt.

Kernkarakteristieken

Relicten van ‘de permanente wederopbouw’

1. Voormalige ligging van **Oud Den Helder (a)** nu wederopbouwwijk en de eerste stadsontwikkelingen bij de haven. Deze wijk, eigenlijk een apart dorp, werd **Nieuwe Diep (b)** genoemd, zodat je tussen ca. 1830 en 1950 twee dorpen had: Oud Den Helder en Nieuwe Diep.
2. **Historische dorpskernen en buurtschappen** met een rustige, veilige dorpscultuur: Julianadorp, Huisduinen, De Kooy en Friese Buurt.
3. **Zelfstandige stadsdelen** het centrumgebied (a), Nieuw Den Helder (b), De Schooten (c) en Julianadorp (d) kunnen beschouwd worden als zelfstandige woongebieden met eigen voorzieningen.
4. **Elke wijk een eigen tijdsbeeld** de stad is opgebouwd uit duidelijk herkenbare wijken en dorpen, elk met hun eigen verhaal en hun eigen ontwikkelingsgeschiedenis. Als het ware een staalkaart van woningbouw uit verschillende periodes van de twintigste eeuw, van vroege volkshuisvesting tot hofjes uit de wederopbouwperiode en wijken met hoogbouw en doorzonwoningen zoals Boatex.
5. **Stadspark (a) en Rijkswerf Willemsoord (b)** vormen geslaagde gebiedsontwikkelingen als kwaliteitsimpuls voor het centrumgebied.
6. **Groen casco** een zone met duinen, stelling, zeedijk en kanaal die de stad infiltreert en structureert, veelal gecombineerd met hoogwaardig cultureel erfgoed.

Omgangsvormen

Koester en versterk de verscheidenheid van de verschillende dorpen/wijken, zoals bijvoorbeeld de sprekende vroeg twintigste-eeuwse woningbouwcomplexen in de Van Galenbuurt, of de traditionele wederopbouwarchitectuur van oud Den Helder. Kleine inbreidingen kunnen prima passen binnen de bestaande structuur en uitstraling.

Versterk de verbinding van de verschillende stadsdelen en dorpen met de kust en het bijzondere landschap: het beeld van de stad op het Wad. De verbondenheid met de zee is terug te zien in kenmerkende elementen als havens, de vuurtoren, het badpaviljoen, de duinwijk, recreatieparken, enzovoort. Gebruik het stoere karakter van de stad in de citymarketing: militair, wederopbouw, zeilen, jutten.

Voorkom dat de rauwe randjes en wederopbouwpanden te veel opgepoetst worden. Het daarmee contrasterende karakter van Julianadorp als polderdorp en veilige recreatieplaats kan wellicht versterkt worden: bloemen, bungalows en bloemkoolwijk.

Kortom, kansen voor:

- Woningbouwopgave
  - Relatie wonen, kust en landschap.
  - Inbreiding met respect voor de diverse karakteristieken per stadsdeel.
- Citymarketing ter versterking van het imago van aantrekkelijk wonen, recreëren en vestigen.

Prentbriefkaart (bron: Noord-Hollands Archief)

De troeven van Den Helder

Den Helder is landschappelijk één van de meest bijzondere en tegelijk kwetsbare stukjes van Nederland. De aanwezigheid is te danken aan enkele oeroude resten keileem; een direct gevolg van de laatste ijstijd. Een plek, waar men de dynamiek van de zee een halt toeriep en die sindsdien het begin vormt van een uitgestrekt Waddengebied, als de kaap van Noord-Holland met aan drie kanten de zee. Maar het is ook het begin (of eind) van het aanvankelijk heroïsche Noordhollandsch Kanaal, de historische tolpoort van Amsterdam en daarmee lange tijd een militaire hotspot. Een onderdeel van de Europese militaire geschiedenis die afleesbaar is aan de Atlantikwall, de Stelling van Den Helder en de Rijkswerf.

Kortom, Den Helder heeft een overweldigende geschiedenis waarvan de verschillende tijdlagen nog steeds afleesbaar zijn. Een stad die misschien wel thuishoort in een legendarisch rijtje van steden als Bilbao, Le Havre, Brest, Portsmouth en Liverpool. Dat zijn steden met vergelijkbare verhalen die laten zien waar de kansen tot verdere ontplooiing kunnen liggen.

Als we kijken op het niveau van de regio zien we dat Den Helder een sleutelpositie heeft in de Kop van Noord-Holland. De stedelijke voorzieningen, de verbinding met Texel, de centrale ligging in het Noordzeegebied, de havenfaciliteiten, de luchthaven, de maritieme industrie en de verbindingen met Schagen, Hollands Kroon en verder naar zowel het zuiden als het oosten van het land.

Op het schaalniveau van de gemeente kent Den Helder een aantal duidelijk begrensde gebieden, zoals Julianadorp en Huisduinen, dorpen met elk een eigen identiteit; de Stelling van Den Helder met de prachtige Rijkswerf als diamant in het midden; de binnenstad als wederopbouwgebied met

een kwaliteitsimpuls die in de laatste paar jaar is gegeven. Maar ook met bijzondere natuurgebieden, de Grafelijkheidsduinen, de Donkere Duinen, het strand en het Wad.

Het karakter van Den Helder is voor iedereen duidelijk: de stad is maritiem, militair, gericht naar de zee en het avontuur. De verbondenheid met de zee zit ook in de inwoners, al heeft iedereen een andere band met de zee: van visserij tot reddingsmaatschappij en van offshore tot marine.

Tegelijkertijd is het een groene stad met vele gezichten: van militair groen tot duingebieden en van polders tot stadsparken. Den Helder is als het ware een groen Waddeneiland, vastgeklonken aan het vasteland dankzij de inspanning van generaties van dijkenbouwers. Een stad met drie kusten.

Als er iets is dat in het gezamenlijke karakter opvalt dan is dat het vindingrijke adaptieve vermogen. Den Helder is een stad die met regelmaat te maken had met ‘ups en downs’, die zich na elke tegenslag weer opnieuw en met trots weet op te richten. De stad is meer dan een marinebasis of de poort naar Texel, het is een plek met een unieke geschiedenis. Op alle schaalniveaus is er een verhaal te vertellen dat boeit en dat maakt dat de inwoners werkelijk trots kunnen zijn op hun stad.

De historische thema’s bieden aanknopingspunten voor ontwikkelingen in de komende tijd. Hoe we omgaan met het gevarieerde landschap, de functies en het imago van de stad, kan heel goed ontleend worden aan de geschiedenis van den Helder. Dat fundament is stevig genoeg.

Bronnen

Beckhoven, R. van en R. Schendelaar. Militaire verdedigingswerken in Den Helder. Open Monumentendag 2004. Gemeente Den Helder, 2004.

Bosma, K. en C. Wagenaar (red.). Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedebouw tijdens de bezetting en wederopbouw van Nederland. Rotterdam, 1995.

Bremer, J.T. Husidina: geschiedenis van Huisduinen en Den Helder tot 1814. Helderse Historische Reeks no. 26, Helderse Historische Vereniging, 2014.

Bremer, J.T. en P. Hovestad. Ach, ik bid en smeek u, laat mij terugkomen in Den Helder. Woningstichting, Den Helder, 1997.

Breugel, Anita van. De wederopbouw van Den Helder 1945 – 1970. Alkmaar, 2012.

Gemeente Den Helder. Atlas natuur en cultureel erfgoed Den Helder. 2012.

Gemeente Den Helder. Beleidsnota Cultuurhistorische waarden Den Helder. 1989.

Heusden, G.H. van, Den Helder, stad van mijn dromen, Hilversum, 1960

Lambooij, H. De Helderse zeewering sinds 1750': 'een geschiedenis na Henk Schoorl'. Vrienden van de Hondsbossche, Kring voor Noord-Hollandse waterstaatsgeschiedenis, Heerhugowaard, 2013.

Openbare Werken Den Helder, Den Helder structuurschets, 1990

Provincie Noord-Holland, Keuze aan de kust. Project Identiteit Kustplaatsen, Haarlem, 2015

Roessingh, W. Den Helder - Statenhoff 51. ADC ArcheoProjecten 2018.

Roos, R.J. Duinen en mensen. Noordkop en Zwanenwater. Samenwerkende Uitgevers Vof, Utrecht, 2011.

Schendelaar, R. Den Helder op 53 graden Noorderbreedte. De historie en ontwikkeling van den Helder, Huisduinen en Julianadorp. Helderse Historische Reeks no.30, Helderse Historische Vereniging, 2020.

Schoorl, H. De Convexe kustboog. Deel 1 en 2. Pirola Uitgeverij, Schoorl, 1999.

Verhoeven, R. 'Wonen tussen de nieuwe duinen van opgelapt Den Helder', Trouw, 6 maart 1999

Verniers, L. Beleidskader Archeologie 2017 gemeente Den Helder. NMF Erfgoedadviesrapport 3, 2017.

Westenberg, J. Oude kaarten en de geschiedenis van de kop van Noord-Holland. Amsterdam, 1961.

Interviews

Willem Stam, strategisch adviseur gemeente Den Helder, 11 januari 2021.

Jan Bremer, historisch geograaf en Jan van Tongeren, amateurhistoricus, 11 januari 2021.

Gerrit Seegers, oud directeur Woningstichting Den Helder, 19 januari 2021.

Kees Turnhout, adjunct-directeur Port of Den Helder, 21 januari 2021.

André Koning, directeur Fort Kijkduin, 22 januari 2021.

Podcast

Van Verhalen, Den Helder, helemaal het einde! 2020.

Kaarten, illustraties en fotografie

Foto voorzijde. Den Helder, Netherlands (NASA, International Space Station, 05/01/07)

Pag. 10-12, Paleogeografische ontwikkeling gebaseerd op data Vos, P., M. van der Meulen, H. Weerts en J. Bazelmans 2018: Atlas van Nederland in het Holoceen. Landschap en bewoning vanaf de laatste ijstijd tot nu, Amsterdam (Prometheus)

Pag. 26-27, Verdwenen dorpen en gehuchten gebaseerd op samengestelde kaart van J.F.W. Conrad (1866) naar de oorspronkelijke kaarten uit de periode 1571-1866 (NHA NL-HlmNHA_51000580, hoge resolutie via Alamy.com) geprojecteerd op kaart Openstreetmap 2020.

Pag. 38-40, Landwinning van 1600 tot 2020, Gebaseerd op illustraties uit 1977 afkomstig uit het Reddingsmuseum te Den Helder (Regionaal Archief Alkmaar).

Themakaarten: basis topografische kaart, lichtgrijze canvas van Esri Nederland & Community Maps Contributors. Kaartlagen mede gebaseerd op diverse open geodata van Publieke Dienstverlening op de Kaart (PDOK), Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (Rce), Archeologisch Informatiesysteem (Archis).

Deze gebiedsbiografie is opgesteld door MOOI Noord-Holland i.s.m. SCHOUT rv&b en de gemeente Den Helder. Met dank aan alle betrokkenen en geïnterviewden.

Versie
April 2022

Tekst, fotografie en kaartmateriaal
MOOI Noord-Holland, SCHOUT rv&b en gemeente Den Helder, tenzij anders vermeld.

Naar aanleiding van deze biografie is de podcastserie Herontdek Den Helder tot stand gekomen.Vind de podcastserie hier (QR code) en wandel of fiets door de geschiedenis van Den Helder. De podcastserie werd ingesproken door burgemeester Jan de Boer en is gemaakt door VanVerhalen en MOOI Noord-Holland.

www.denhelder/gebiedsbiografie

Gemeente Den Helder

Kerkgracht 1
1780 AA Den Helder
T 0223 67 12 00
E info@denhelder.nl

MOOI Noord-Holland

Emmastraat 111
1814 DP Alkmaar
T 072 520 44 59
E info@mooinoord-holland.nl

Het auteursrecht berust bij de gemeente Den Helder of bij derden waarvan beeldmateriaal met bronvermelding is gebruikt. De opstellers van deze nota hebben alle zorgvuldigheid in acht genomen die kan worden verwacht. Bij foutieve informatie, een verkeerde bronvermelding of als u van mening bent dat materiaal niet mag worden weergegeven op basis van auteursrechtelijke argumenten dan kunt u contact opnemen met de gemeente Den Helder.